

УДК 903.2 (477.51) «632»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.1\(29\).381](https://doi.org/10.33782/eminak2020.1(29).381)

КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ПУШКАРІ І ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПУ VII

Павло Васильєв¹, Валентина Беляєва²

¹ Інститут археології НАН України (м. Київ, Україна)

e-mail: PavlikMorozovski@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9724-1027>

² Санкт-Петербурзький державний університет (м. Санкт-Петербург, РФ)

e-mail: vibel@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2395-5729>

У статті представлені результати типолого-статистичного аналізу крем'яної колекції розкопу VII верхньопалеолітичної стоянки Пушкарі І (Новгород-Сіверський р-н Чернігівська обл.). Всього крем'яна колекція нараховує 36777 одиниць, з яких 4% складають знаряддя праці. Окрім ретушованих пластин і пластинок, найчисельніші групи становлять мікролітичні вироби (28%) та вістря великих форм (11%). Різців 4%, скребачки 2,4%, інші категорії знарядь представлені нечисельними серіями. Крем'яний комплекс є характерним для своєрідного пушкарівського типу пізньогравецьких пам'яток Півночі України.

Ключові слова: Північна Україна, пізній гравець, крем'яний комплекс

Група верхньопалеолітичних стоянок розташовується на південній околиці с. Пушкарі (Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) на правому, високому, березі р. Десна (рис. 1). Пушкарі І займають північну частину Погонського мису, що зі сходу обмежений р. Десна, а з півдня – долиною розлогої давньої балки «Мосолов Рів» (рис. 2). Поселенська ділянка стоянки Пушкарі І пов'язана з високим вододільним рівнем великого мису, знижена частина якого являє собою високу ерозійну терасу, перекриту делювіальними та піщаними відкладами. В основі вододільного і терасового рівнів залягають мезозойські крейдяні породи, що містять численні включення крем'яних конкрецій жильної та плитчастої форми. Основні стоянки займають лише найвищу частину мису, з відносними висотами від 40 до 46 м над рівнем ріки.

Історію дослідження основної пам'ятки серед пушкарівських стоянок можна розділити на два періоди. Перший (1932-1950 рр.), пов'язаний із дослідженнями М.Я. Рудинського¹ та комплексними роботами Деснинської експедиції під керівництвом М.В. Воеводського². Це період інтенсивного накопичення інформації. Окрім ви-

¹ Рудинський М.Я. Пушкарівський палеолітичний постій та його місце в українському палеоліті. *Археологія*. 1947. Т. 1. С. 7-21.

² Воеводський М.В. Работы Деснинской экспедиции в 1939 г. *Краткие сообщения ИИМК*. 1940. Вып. 4. С. 34-36; Воеводський М.В. Деснинская археологическая экспедиция 1940 г. *Краткие сообщения ИИМК*. 1946. Вып. 13. С. 89-94; Борисковський П.І. Палеолітична стоянка Пушкарі І. Палеоліт і неоліт України. Київ: АН УРСР, 1949. Вип. II. Т. 1. С. 155-188; Борисковський П.І. Палеоліт України. Историко-археологические очерки. *МИА СССР*. № 40. Москва, 1953. 463 с.

вчення великого обсягу крем'яного матеріалу, значна увага приділялася дослідженню залишків житлових конструкцій, а разом і з тим, реконструкції соціально-побутових умов на поселенні. Розкоп I (1932-1933 рр., М.Я. Рудинський; 1937 р., П.І. Борисковський) займав середню частину поселення; розкоп II і III (1937-1938 рр., П.І. Борисковський) ділянки із довгим житлом; розкоп IV (1937-1938 рр., П.І. Борисковський) найбільш східна ділянка поселення. Другий, сучасний період дослідження пов'язаний з багаторічними розкопками В.І. Беляєвої, починаючи з 1981 р. було закладено три розкопи: розкоп V – західна ділянка з малим житлом; розкоп VI – центральна частина поселення, прирізка до розкопу I М.Я. Рудинського; розкоп VII – нова ділянка центральної частини поселення (1998-2018 рр.)³.

Стратиграфічне положення культурного шару в розкопі VII подібне до розкопу М.Я. Рудинського, та дещо відрізняється від розкопів II та V. Тут практично відсутній ортзандовий прошарок, що «закорковував» культурний шар, який традиційно залягає у суглинку над брянським викопним ґрунтом. На розкопі VII культурний шар перекритий лесовим супіском⁴. Таке геологічне положення дещо «розтягнуло» культурний шар по вертикалі. Зокрема, перші знахідки у перевідкладеному вигляді зустрічалися починаючи з сучасного гумусового горизонту. Проте основні об'єкти збереглися у відносно непоганому стані. Вони маркують денну поверхню відповідних ділянок поселення. Також, з розкопу VII наявні шість радіокарбонних дат у діапазоні 20 тис. років тому⁵, що разом із стратиграфічним положенням культурного шару свідчить про час існування даної ділянки поселення на межі максимуму останнього зледеніння.

Всього з розкопу VII площею 98 м² було отримано 36777 одиниць крем'яних артефактів. Для розколювання використовували місцеву крем'яну сировину, виходи якої відомі і зараз неподалік від стоянки. Крім того, невеликий відсоток сировини складається з морених відкладів низької якості.

Відходів виробництва нараховується 35288 (96%) одиниць, що представлені наступними основними категоріями виробів: пластини, відщепи, уламки, лусочки, реберчасті сколи та нуклеуси (табл. 1). *Відщепів* всього 12606 (35%) одиниць, які діляться на первинні – 2257 одиниць (18%), та вторинні – 10349 одиниць (82%). Серед них слід виділити: 67 «авіважів» і 1259 відщепів оформлення ребра. *Лусочок* нараховується 10605 одиниць. (30%), *уламків* – 2031 одиниць (6%), та *різцевих сколів* – 60 одиниць (0,5%).

Пластинчаті сколи загалом представлені 8330 одиницями (24%), які за метричними параметрами розподілено на: *пластини* – 5545 одиниць (16%), *пластинки* – 2438 одиниць (7%), *мікропластини* – 347 одиниці (1%) Необхідно зазначити, що серед усіх пластин в колекції лише 2245 (27%) є цілими, а решта представлені проксимальними, медіальними та дистальними фрагментами (табл. 1).

³ Беляєва В.И. Палеолитическая стоянка Пушкири I (характеристика культурного слоя). Санкт-Петербург, 2002. 156 с.; Беляєва В.И. Некоторые обобщения полевых исследований в Пушкирях // С.Н. Бибиков и первобытная археология. Санкт-Петербург, 2009. С. 181-187; Беляєва В.И. Особенности расположения жилых площадок с очагами на стоянках верхнего палеолита // Замятнинский сборник. Каменный век: от атлантики до пацифики. Санкт-Петербург, 2014. Вып. 3. С. 146-156.

⁴ Беляєва В.И. Палеолитическая стоянка Пушкири I... С. 33.

⁵ Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкири). *Археологічний альманах*. Вип. 31. 2014. С. 99-115.

Реберчастих сколів нараховується 935 одиниць (2,5%), з яких 891 (95%) пластини та пластинки, а 44 одиниці (5%) – відщепи. В більшості випадків (833 од., 89%) вони мають сліди від оформлення ребра на одній грані, і лише в 102, або 11% на двох (табл. 1).

Техніка розколювання продемонстрована різними типами *нуклеусів* (721 одиниця), з яких 266 одиниць (або 37%) – це їх фрагменти та уламки. Серед цілих нуклеусів найбільше нараховується одноплощадкових – 201 одиниця (54%), двоплощадкових менше – 166 одиниць (44%), багатоплощадкових – 2 одиниці (5%) (табл. 2).

Одноплощадкові односторонні нуклеуси (192 од.) представлені наступними формами: сплюсненими – 44 од. розмірами: \min 25×22×15 мм, \max 101×66×50 мм (в середньому 65×47×28 мм) (рис. 4); торцевими – 95 од., розмірами: \min 41×14×19 мм, \max 214×60×96 мм (в середньому 74×33×53 мм) (рис. 5); підпризматичними – 53 од., розмірами: \min 27×22×16 мм, \max 109×91×95 мм (в середньому 67×50×38 мм) (рис. 6). Частина нуклеусів спрацьовані, або такі, технологічний процес отримання пластин з яких неможливо було продовжувати через природні дефекти сировини. На 135 з них присутні сколи підживлення площадок і виділення місць нанесення удару. Також частина нуклеусів (31 од.) мають оформлене на тильній стороні ребро, та 14 прикладів ремонту. Крім того, серед одноплощадкових виділяється два трьохсторонніх (розмірами 63×34×47 та 58×23×32 мм), і сім двосторонніх нуклеусів, розмірами: \min 42×20×16 мм, \max 61×35×68 мм (в середньому 48×26×35 мм) (рис. 7), для останніх характерне використання виключно плитчастої сировини.

Двоплощадкових всього 166 одиниць, більшість з яких представлені біповздожжніми нуклеусами (125 од.) (табл. 2), що за своєю формою розподіляються на: сплюснені – 39 од., розмірами: \min 37×23×13 мм, \max 108×69×60 мм (в середньому 65×39×27 мм) (рис. 8); торцеві – 55 од., розмірами: \min 46×16×22 мм, \max 135×51×85 мм (в середньому 73×29×47 мм) (рис. 9); підпризматичні – 31 од., розмірами: \min 42×15×5 мм, \max 101×67×68 мм (в середньому 64×45×36 мм) (рис. 10). На більшості предметів (107 од.) присутні сліди сколів підживлення площадок і виділення місць нанесення удару, на тридцяти чотирьох з тильної сторони оформлене ребро. Крім того, представлено сім прикладів ремонту.

Серед двоплощадкових нуклеусів меншими групами представлені вироби, що за розташуванням площадок розрізняються на: 1) біповздожжній комбінований з одноплощадковим – 8 од., розмірами: \min 55×21×5 мм, \max 101×35×74 мм (в середньому 73×25×35 мм); 2) біповздожжньо-альтернативний – 2 од. (розмірами 55×40×41 та 73×27×59 мм); 3) біповздожжньо-суміжний – 23 од., розмірами: \min 39×25×15 мм, \max 94×68×68 мм (в середньому 63×39×33 мм); 4) перпендикулярні біповздожжньо-зустрічні – 3 од., розмірами: \min 80×32×38 мм, \max 91×60×65 мм (в середньому 87×49×49 мм); 5) перпендикулярні – 5 од., розмірами: \min 50×27×23 мм, \max 83×57×60 мм (в середньому 65×40×48 мм). На 34 нуклеусах наявні сколи підживлення площадок і виділення місць нанесення удару, а два мають оформлене ребро на тильній стороні (рис. 11).

Крім того, серед нуклеусів нараховується 5 *багатоплощадкових* безсистемних аморфних, а 83 предмети можна віднести до *пренуклеусів*.

Вироби із вторинною обробкою представлені загальною кількістю 1489 одиниць, що складає 4% від всієї крем'яної колекції, більшість з них (99%) виготовлені на пластинчатих сколах. У цілому набір знарядь праці в комплексі є типовим для

верхньопалеолітичних пам'яток, і представлений наступними основними типами: різці (62 од., 4%), скребачки кінцеві (34 од., 2,4%), тронковані пластини (47 од., 3%), виїмчасті (49 од., 3%), вістря великих форм (158 од., 11%), і вироби з притупленим краєм (416 од., 28%). Також, в колекції представлені ретушовані, типологічно не сталі вироби – пластини (550 од., 37%), пластинки (115 од., 8%) та відщепи (48 од., 3%) з їх фрагментами (табл. 3).

Різці представлені у комплексі 62 екземплярами, що становить 4% від усіх виробів із вторинною обробкою. За способом нанесення різцевого сколу вони розподіляються на: кутові (на куту заламаної пластини/відщепи), двогранні, бокові ретушовані та багатолезові (табл. 3).

Бокові ретушні різці складають виразну серію виробів, які представлені прямо/косо/виїмчасто ретушованими видами, кількістю 30 екземплярів (49%), розмірами: \min 36×13×5 мм, \max 105×40×17 мм (у середньому 63×21×10 мм) (рис. 12: 1-6). Для даного типу різців характерна підготовлена за допомогою ретуші площадка. Слід зауважити, що частина різців є переоформлені вістря з притупленим краєм або великих форм. Косо ретушовані різці переважають, їх нараховується 15 цілих і 4 фрагменти (63%), більшість з яких виготовлені на пластинах, і лише один на відщепі. У двох випадках зафіксовано переоформлення вістер на різці. Робочий край сформований на тронкованій проксимальній (7) або дистальній (12) частині заготовки. Довжина різцевих сколів від 10 до 52 мм, у більшості виробів займає $\frac{1}{3}$ довжини заготовки. Прямо ретушованих різців налічується 8 екземплярів (27%), з них шість цілих та два фрагменти, усі виготовлені на пластинах. У більшості випадків, шість із дев'яти, лезо сформовано на дистальній частині заготовки, тронкованій перед цим. Довжина різцевого сколу варіює від 12 до 59 мм, та інколи може охоплювати весь край заготовки. Виїмчасто ретушовані різці представлені 3 екземплярами (10%), з яких два цілих та один фрагмент, усі виконані на пластинах. В двох випадках робочий край сформований на тронкованій проксимальній частині заготовки. Довжина різцевого сколу варіює від 21 до 62 мм.

Багатолезові різці налічують загалом 10 виробів (16%), які за місцем розташуванням різцевих сколів діляться на наступні групи: зустрічні (3 од.), альтернативні (3 од.), білатеральні (1 од.), комбіновані (3 од.), розмірами: \min 30×11×4 мм, \max 78×24×14 мм (у середньому 57×17×9 мм) (рис. 13). Для більшості різців притаманна підготовка площадки за допомогою ретушування перед оформленням робочого леза. Для зустрічних різців, виготовлених на пластинах, характерне нанесення різцевих сколів у зустрічному напрямку, по одному довгому краю заготовки. У двох випадках площадки підготовлені за допомогою косо-, прямо- або випуклого тронкування обох кінців пластин. А в іншого – один із різцевих сколів нанесений зі зламу. Альтернативні різці виготовлені на пластинах, у них різцеві сколи зняті по обох довгих краях заготовки у «шаховому» порядку, в деяких випадках охоплюючи всю довжину. Підготовлені тронкуванням площадки на обох кінцях заготовок представлені на всіх трьох виробках. Білатеральний різець один, він також виготовлений на пластині, різцеві сколи зняті з однієї підготовленої тронкуванням площадки по обох краях заготовки. Комбіновані різці представлені варіантами: білатеральний/боковий ретушований, а в одному випадку – кутовий.

Кутові представлені 18 одиницями (29%), з яких 2 фрагменти. Більшість з них (17 од.) виготовлені на куту проксимального/медіального/дистального фрагменту пластини або пластинки, і один на відщепі, розмірами: \min 41×12×5 мм, \max

79×26×21 мм (у середньому 56×20×9 мм) (рис. 14). Різцеві сколи знімалися без підготовки площадки, використовуючи злам, у більшості випадках вздовж довгої осі заготовки, окрім одного виробу із пласким сколом на вентральну сторону. Їх довжина варіює від 10 до 38 мм, що разом із шириною обумовлюється метричними параметрами заготовок.

Двогранні різці всього нараховують лише 4 вироби (6%), вони всі виконані на пластинчатих заготовках розмірами: \min 55×18×5 мм, \max 68×43×14 мм (у середньому 60×28×10 мм) (рис. 12: 7-9). Основною характерною ознакою для даної категорії різців є підготовка площадки за допомогою різцевого сколу перед формуванням основного робочого леза.

Скребачки в колекції складають нечисельну (17 цілих і 15 фрагментів – 2,4%), у порівнянні з іншими, проте морфологічно стабільну групу (табл. 3). Всі вони представлені кінцевими формами на пластинах, розмірами: \min 55×18×5 мм, \max 68×43×14 мм (у середньому 60×28×10 мм) (рис. 15; 16: 1, 3). У більшості випадків (22 од.) робочий край розташовується на дистальній частині заготовки, а в десяти – на проксимальній. Також, представлено дві подвійні скребачки на пластинах, розмірами 92×25×14 та 57×24×6 мм. Лезо оформлювалось за допомогою напівстрімкої/стрімкої лускатої або ламелярної ретуші (1-3 східчастої). На тринадцятьох виробках присутня крайова дорсальна/вентральна нерегулярна ретуш, та сліди від використання. Слід зауважити, що висота та ширина робочого краю обумовлюється параметрами безпосередньо обраної майстром заготовки. Помітна тенденція до скребків із не широким (в середньому 15-20 мм) випуклим лезом. На деяких виробках присутня вентральна пласка підправка.

Комбінованих знарядь нараховується 3 екземпляри (0,2%), які представлені варіаціями скребачка кінцева/різець (табл. 3) (рис. 16: 2, 4). Перше з них, скребачка кінцева/різець пряморетушний – виготовлене на реберчастій пластині розмірами 82×28×19 мм, перетин трикутний. Лезо скребачки оформлене на дистальній частині заготовки за допомогою напівстрімкої лускатої двохсхідчастої ретуші. На прямоотронокваній проксимальній частині різцевий скол займає $\frac{1}{3}$ довжини заготовки. На обох сторонах нанесена нерегулярна ретуш. Друге знаряддя, скребачка кінцева/різець косоретушний – на реберчастій пластині розмірами 95×24×12 мм, перетин трикутний. Скребачка виготовлена на дистальній частині заготовки, лезо оформлене напівстрімкою ламелярною ретушшю. Різцевий скол нанесений з косотронкованої проксимальної частини. Третє, скребачка кінцева/різець косоретушний – на пластині розмірами 97×28×17 мм, переріз у вигляді трапеції. Лезо скребка оформлене на дистальній частині заготовки за допомогою напівстрімкої лускатої двохсхідчастої ретуші. Різцевий скол нанесений з косотронкованої проксимальної частини.

Виймчасті представлені 49 екземплярами (3%) (табл. 3), з них 43 виконані на пластинах (14 цілих і 28 фрагментів), розмірами: \min 28×10×3 мм, \max 84×37×14 мм (у середньому 49×17×7 мм); а 6 – на відщеплах (1 первинний), розмірами: \min 33×21×5 мм, \max 50×43×14 мм (у середньому 41×31×9 мм). Для цієї групи знарядь характерна виїмка, яка оформлена за допомогою ретушування, розташована в різних частинах заготовки. Для більшості відзначається наявність дрібної нерегулярної крайової (частіше латеральної) дорсально/вентральної ретуші від використання.

Проколки складають нечисельну групу – п'ять одиниць (0,3%), з яких два фрагменти (табл. 3), розмірами: \min 50×16×9 мм, \max 66×38×12 мм (у середньому 57×25×10 мм). За винятком однієї, усі виготовлені на пластинах, у чотирьох жальце

оформлене на проксимальній частині заготовки, а в трьох випадках мають асиметричну форму.

Долотоподібні/«piece esquilée» нараховують 2 вироби (0,1%) (табл. 3), для яких характерне оформлення робочого краю за допомогою двосторонньої лускатої ретуші. Обидва виготовлені на первинних відщеплах, розмірами 90×68×32 та 57×41×17 мм. В обох випадках лезо утворене напівстрімкою лускатою двох/трьохступінчастою дорсальною ретушшю та пласкою вентральною підправкою.

Вістря великих форм (158 од., 11%) складають яскраво виражений тип виробів із вторинною обробкою, загалом в колекції вони представлені 71 цілим екземпляром та окремими фрагментами, що складаються з проксимальних, медіальних (17 од.) та дистальних (70 од.) перетинів (табл. 3). Для цієї категорії знарядь характерне ретельне оформлення дистальної (проколюючої) частини за допомогою напівстрімкою лускатої 2-3-х ступінчатої ретуші. У середньому основна кількість вістер виготовлена на пластинах довжиною 60-100 мм і шириною 15-30 мм. За кількістю оброблених ретушшю сторін вони розподіляються на: латерально та білатерально ретушовані; а за формою проколюючої частини – симетричні та зі скошеним кінцем. Розглянемо більш детально основні типи вістер великих форм.

Латеральні симетричні представлені 5 одиницями (6%), які виготовлені на пластинах розмірами: min 46×15×6 мм, max 94×33×11 мм (у середньому 70×21×8 мм). Проколююча частина у всіх випадках сформована на дистальній частині заготовки за допомогою дорсальної дрібної або лускатої ретуші нанесеної по одному краю (рис. 17: 1-2, 4-5). У цього типу вістер відмічається незначний рівень модифікації заготовки ретушшю, а на одному присутня вентральна загострююча ретуш. Крім того, на трьох виробках присутні сліди макропошкоджень, а саме, відсутні дистальні частини.

Латеральних зі скошеним кінцем нараховується 18 предметів (11%), усі вони виготовлені на пластинах розмірами: min 45×15×5 мм, max 117×31×12 мм (в середньому 73×21×8 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкою дрібної, або лускатої двосхідчатої, ретуші по одному краю, що косо тронкує виріб, у 9 випадках на дистальній, і 9 на проксимальній частині заготовки (рис. 18-19). Для більшості характерна нерегулярна ретуш по краю та сліди від використання, в двох відмічається тронкування та вентральне потоншення проксимальної частини вістря, а в іншого – тронкування на вентральну сторону.

Білатеральні симетричні форми складаються із 22 виробів (14%), що виготовлені на пластинах розмірами: min 69×15×5 мм, max 108×34×14 мм (в середньому 86×25×10 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрімкою лускатої, часто 2 східчатої, місцями ламелярної, ретуші по обох краях, в чотирьох випадках на проксимальній частині заготовки (рис. 20-21). Найбільш ретельно виготовлялась саме проколююча частина, ретушуванням охоплювалось не більше $\frac{2}{3}$ довжини пластини, із поступовим її «згасанням». На десяти виробках оброблений повністю один край, а в одного – тронкована та оброблена ретушшю проксимальна частина, також, на більшості вістер є сліди від використання. На відміну від латеральних симетричних, у білатеральних – симетричність форми обумовлена навмисною, спланованою, модифікацією від ретушування заготовки.

Білатеральні вістря зі скошеним кінцем налічують 25 виробів (16%), вони виготовлені на пластинах розмірами: min 53×16×4 мм, max 137×38×14 мм (у середньому 81×23×9 мм). Проколююча частина оформлена за допомогою дорсальної напівстрі-

мкої/стрімкої лускатої 2 східчастої, інколи ламелярної, ретуші, у 10 випадках проколююча частина розташовувалась на проксимальній частині заготовки. Одна сторона вістря має ретушування від $\frac{1}{3}$ довжини і більше, а друга – косотронкована, таким чином, утворюючи гострий кут по відношенню до першої (рис. 22-23). Одне вістря має ретушування майже по всьому периметру пластини, два – дорсально тронковану проксимальну частину, на більшості вістер присутні сліди від використання. Крім того, серед вістер було виявлено шість прикладів ремонту, у п'яти із них фрагменти розташовувались в межах одного квадрату, або зовсім поряд. Лише одне вістря, яке було навмисно зламане у медіальній частині, мало фрагменти, розташовані на відстані 3 м одне від одного.

Також, серед вістер великих форм представлено одне *білатеральне симетричне подвійне*, що було виготовлене на пластині розмірами: 99×17×8 мм (рис. 17: 3). Вістря оформлені за допомогою напівстрімкої/стрімкої лускатої, місцями ламелярної, ретуші, що косо тронкує на одну сторону, утворюючи тим самим дві проколюючі частини. На одній стороні нанесена напівстрімка нерегулярна ретуш.

Найбільш чисельним та виразним є *мікролітичний комплекс*⁶, що представлений 416 одиницями (28%), які за морфологічними ознаками розподіляються на вістря та прямокутники, що оформлені за допомогою притупляючої та напівстрімкою ретушю (табл. 3).

Вістер з притупленим краєм нараховується 97 (23%) цілих виробів і 63 дистальних фрагмента, які в переважній більшості виготовлені на пластинах (52 од.), вісім на пластинках, і лише один на мікропластині. За морфологією та типом ретуші серед них виділено наступні типи:

1) Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушню – 45 од., розмірами: min 29×8×3 мм, max 63×20×9 мм (в середньому 46×14×5 мм) (рис. 24-25). Ретуш стрімка двохсідчата, обрубуюча, оброблений край має опуклу/гостроскошену (17 од.) та пряму форми (28 од.). В 21 випадку проксимальна частина вістер тронкована: 17 – дорсально, 3 – вентралью, 1 – має сліди дорсально/вентрального плаского підтісування, та 1 – тронкована за допомогою поперечного мікрорізцевого зколу. Решта вістер зі збереженим відбивним горбком, і чотири – із частково втраченими проксимальними частинами. Проколююча частина в 29 випадках оформлена на дистальній частині заготовки, і в 16 – на проксимальній.

2) Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушню – 41 од., розмірами: min 42×13×4 мм, max 77×25×10 мм (в середньому 55×19×7 мм) (рис. 26-27). Фактично за формою вони є подібними до вістер з притупленим краєм, проте оформлені за допомогою напівстрімкої лускатої, 2-3 східчастої, ретуші, що далеко заходить на дорсальну поверхню заготовки. Оброблений ретушню край у 15 випадках має випуклу або гостроскошену форму, і в 26 – пряму. Проксимальна частина, також, тронкована: дорсально – 15 од., вентралью – 2 од., вентральне пласке підтісування – 10 од. Вістер зі збереженим відбивним горбком нараховується 9 од., та 5 од. з частково втраченою проксимальною частиною. Проколююча частина в 27 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 14 – на проксимальній.

3) Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною – 10 од., розмірами: min 38×12×3 мм, max 60×20×9 мм (у середньому 48×15×6 мм) (рис. 28: 1-

⁶ Васильєв П.М. Мікролітичний комплекс пізнього гравету північної України: на прикладі стоянок Пушкарі I та Ключи. *Археологія і давня історія України*. 2019. Вип. 4 (33). С. 129-147.

3). Цей тип вістер, окрім притупленого краю, має ретушовану проксимальну частину з протилежного (робочого) боку до $\frac{1}{3}$ довжини заготовки. Оброблений ретушню край має опуклу або гостроскошену (4 од.) та пряму (6 од.) форми. Всі вироби дорсально тронковані. Проколююча частина в 6 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 4 – на проксимальній.

4) Вістря білатерально ретушоване – одне, розмірами 71×19×5 мм (рис. 28: 9). Окрім притупленого краю, присутнє пригострююче ретушування по протилежному. Складається із двох фрагментів, що були знайдені на одному квадраті, на місці зламу відсутній медіальний трикутний фрагмент.

Прямокутників у комплексі нараховується 35 цілих предметів (8%), які в переважній більшості виконані на пластинках, і лише 3 – на пластинках, розмірами: \min 29×9×3 мм, \max 59×22×9 мм (в середньому 41×15×5 мм). За характером та типом ретуші їх можна розділити на чотири категорії: 1) з напівстрімкою лускатою ретушню по всьому краю заготовки (16 од.) (рис. 29); 2) з притупляючою ретушню по всьому краю заготовки (14 од.) (рис. 30); 3) з дрібною перлинною ретушню по всьому краю заготовки (3 од.); 4) з нерегулярною перлинною або лускатою ретушню (2 од.). Характерною ознакою прямокутників є обмеженість робочого краю за допомогою бітронкування, яке представлено наступними типами – дорсальне (19 од.), дорсально/вентральне (4 од.), а в 11 випадках проксимальна частина заготовки залишилась не тронкованою. Також, на одному виробі зафіксоване вентральне пласке підтісування. Всі прямокутники мають прямий притуплений край, що не сильно модифікує край заготовки, і лише в трьох – знищила приблизно $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{2}$ її ширини.

В окрему категорію незавершених виробів з притупленим краєм відносяться 28 предметів. Враховуючи характерні особливості, що властиві для мікролітичного комплексу стоянки, до цієї категорії були віднесені вироби, яким з тих чи інших причин не було надано відповідної форми. У більшості випадків це – предмети з незавершеною крайовою притупляючою ретушню (21 од.) (рис. 28: 5-6), а шість – переважно проксимальні фрагменти з виділеними притупляючою ретушню виїмками (рис. 28: 7-8). Окремо слід виділити один із виробів, який має тронковану проксимальну частину та незавершену притупляючу ретуш, що наносилась на різцевий зкол (рис. 28: 4). Також, у колекції наявно 193 фрагменти (проксимальних і медіальних) виробів із притупленим краєм, які не можливо віднести до вістер чи прямокутників без застосування ремонту.

Таким чином, проведений типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянки Пушкарі I виявив основні закономірності та особливості у технології розколювання та виготовленні знарядь праці. На стоянці відбувався повний цикл розколювання крем'яної сировини, що підтверджується наявністю досить великої кількості первинних відщепів, технічних сколів, пренуклеусів та уламків. Технологія розколювання була направлена на отримання правильних за формою, призматичних пластин, що використовувались в якості універсальних заготовок для виготовлення знарядь праці. Для цього, давніми майстрами застосовувався послідовний ряд дій та прийомів. Найвірогідніше, первинна обробка проходила із використанням твердого органічного відбійника, для підготовки площадки та робочої поверхні нуклеуса. За допомогою ретельно оформленого ребра надавався напрямок розколювання, від якого вже розширювалась робоча поверхня. Так, в колекції, відповідно, представлені і реберчасті сколи, і відщепи оформлення ребра.

Серед нуклеусів, що представлені у комплексі домінують одноплощинкові 201 од.

(55%), двоплощадкових – 166 (45%). Найбільше торцевих форм, що пояснюється активним використанням плитчастої сировини. Порівну (по 23%) презентовані підпризматичні та сплюснені форми. Крім того, частина нуклеусів має оформлене ребро на тильній, протилежній від робочої, стороні, а частина сколів сліди від контрудару на вентральній поверхні, що в сукупності може вказувати на використання «ковадла» із твердих органічних матеріалів при розколюванні. Розколювання проходило із широким застосуванням специфічних прийомів по підготовці та виділенню місця удару для отримання довгої, із потрібним перетином, пластини. Від чого площадки нуклеусів мають характерні негативи від сколів підживлення та виділення, а ударні площадки пластин та відщепів – фасетовані, двогранні, гладкі, рідше точкові. Також, на більшості пластин та вторинних відщепів фіксується наявність «губки» у відбивних горбків, що свідчить про використання м'якого відбійника.

Для виготовлення знарядь праці використовувався увесь діапазон пластинчатих сколів, критерії їх вибору обумовлені в певній мірі типом виробу. Наприклад, для виготовлення вістер великих форм використовувались достатньо масивні пластини, на відміну від мікролітичного комплексу. Цікавою особливістю є майже повна відсутність «мікрокомпоненту» серед пластинчатих сколів (4%), а серед виробів із вторинною обробкою – повністю відсутній. Статистичне співвідношення між основними типами знарядь праці, демонструє переважання виробів мисливського оснащення, що безпосередньо відображає господарську специфіку крем'яного комплексу. Вістря великих форм та мікролітичний комплекс складають загалом 39% від виробів із вторинною обробкою, а наступними за кількістю типами є різці – 4%, скребачок – 2,4%. Тоді як інші категорії знарядь (комбіновані, долотоподібні, виїмчаті) утворені нечисельними серіями.

REFERENCES

- Beliaeva, V.I.** (2002). Paleoliticheskaia stoiianka Pushkari (kharakteristika kulturnogo sloia) [The Paleolithic site of Pushkari I (characteristic of the cultural layer)]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Beliaeva, V.I.** (2009). Nekotorye obobshcheniia polevykh issledovaniia v Pushkariakh I [Some generalizations of field research in Pushkari I]. In *S.N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiiia* (pp. 181-187). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Beliaeva, V.I.** (2014). Osobennosti raspolozheniia zhilykh ploshchadok s ochagami na stoiiankakh verkhnego paleolita [Features of the location of residential sites with foci in the parking lots of the Upper Paleolithic]. In *Zamiatninskii sbornik. Kamennyi vek ot Atlantiki do Patsifiki* (Vol. 3, pp. 146-156). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Boryskovskiy, P.I.** (1949). Paleolitychna stoiianka Pushkari I [Paleolithic site of Pushkari I]. In *Paleolit i neolit Ukrainy*. (Vol. II (1), pp. 155-188). Kyiv [in Ukrainian].
- Boriskovskii, P.I.** (1953). Paleolit Ukrainy. Istoriko-arkheologicheskie ocherki [Paleolithic of Ukraine. Historical and archaeological essays]. (Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 40). Moskva [in Russian].
- Gribchenko, Yu.N. & Kurenkova, E.I.** (2014). Paleogeograficheskie osobennosti osnovnykh stoiianok pozdnego paleolita basseina reki desny (Khotylevo, Eliseevichi, Yudinovo, Pushkari) [Paleogeographic features of the main sites of the late Paleolithic of the gum river basin (Khotylevo, Eliseevichi, Yudinovo, Pushkari)]. *Arkheolohichniy almanakh*, 31, 99-115 [in Russian].
- Rudynskiy, M.Ya.** (1947). Pushkariivskiy paleolitychniy postii ta yoho mistse v ukrainskomu paleoliti [Pushkar Paleolithic post and its place in the Ukrainian Paleolithic]. *Arkheolohiia*, 1, 7-21 [in Ukrainian].
- Vasyliiev, P.M.** (2019). Mikrolitychnyi kompleks piznogo hravetu pivnichnoi Ukrainy: na prykladi stoiianok Pushkari I ta Kliusy [Microlithic complex of late gravel of northern Ukraine: on the example of Pushkari I and Klyusy parking lots]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), 129-147 [in Ukrainian].
- Voevodskii, M.V.** (1940). Raboty Desnianskoi ekspeditsii v 1939 g. [The work of the Desninskaya

expedition in 1939]. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury* (Vol. 4, pp. 34-36) [in Russian].

Voevodskii, M.V. (1946). Desnianskaia arkheologicheskaiia ekspeditsiia 1940 g. [Desnianska archaeological expedition of 1940]. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury* (Vol. 13, pp. 89-94) [in Russian].

Pavlo Vasyliev

(Institute of Archaeology National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9724-1027>

Valentina Belyaeva

(St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russian Federation)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2395-5729>

Pushkari-1 Upper Paleolithic Flint Complex on Materials of Excavation VII

The paper presents the results of a typological and statistical analysis of the flint assemblage of the excavation VII of the Upper Paleolithic site Pushkari-1 (Novgorod-Siverskyi District, Chernihiv Region). A total of 36777 items of flint artifacts were obtained from a 98 m² excavation.

The debitage numbers 35,298 items (96%), represented by the following main categories: blades (16%), microblades (7%), microliths (1%) flakes (35%), debris (6%), tiny flakes (30%), ridged flakes (2.5%), burin flakes (0.5%). The knapping technique is presented by different types of cores (721 items), of which 266 items (or 37%) are fragments and debris. Among the intact cores, the majority are one-platform – 201 items (54%), two-platform are less in number – 166 items (44%), multi-platform – 2 items (5%).

A total of 1,489 items are secondarily processed, representing 4% of the whole flint assemblage. They are represented by the following types: burins (62 items, 4%), endscrapers (34 items, 2.4%), truncated blades (47 items, 3%), notched items (49 items, 3%), projectile points of large forms (158 items, 11%), and backed blades (416 items, 28%). There are also some retouched, typologically unspecified items in the assemblage – blades (550 items, 37%), microblades (115 items, 8%), and flakes (48 items, 3%) with their fragments.

The analyzed flint complex is typical for the peculiar Pushkari type of the Late Gravettian sites of the North of Ukraine, which existed at the period of the Last Glacial Maximum.

Keywords: North of Ukraine, Late Gravettian, flint complex

Надійшла до редакції / Received: 07.10.2019

Схвалено до друку / Accepted: 23.12.2019

Таблиця 1. Пушкарі I, розкоп VII. Відходи виробництва.

Назва	Кількість	%
Відходи виробництва:		
Відщепи:	12606	35
первинні	2257	18
вторинні (з них):	10349	82
авіважі	67	-
оформлення ребра	1259	-
Пластини:	5545	16
цілі	1564	28
проксимальні ф-ти	1894	34
медіальні ф-ти	1055	19
дистальні ф-ти	1032	19
Пластинки:	2438	7
цілі	578	24
проксимальні ф-ти	878	36
медіальні ф-ти	470	19
дистальні ф-ти	512	21
Мікропластини:	347	1
цілі	103	30
проксимальні ф-ти	90	26
медіальні ф-ти	66	18
дистальні ф-ти	88	26
Реберчасті сколи:	935	2,5
пластини та пластинки:	891	95
односторонні	799	85
двосторонні	92	15
відщепи:	44	5
односторонні	34	77
двосторонні	10	23
Різцеві сколи	60	0,5
Уламки	2031	6
Лусочки та скалки	10605	30

Таблиця 2. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси.

Назва	Кількість	%
Нуклеуси:	721	2
одноплощадкові односторонні:	192	26
сплощенні	44	23
торцеві	95	49
підпризматичні	53	28
одноплощадкові двосторонні	7	1
одноплощадкові трьосторонні	2	0,25
двоплощадкові:	166	23
біповздовжні сплощенні	39	24
біповздовжні торцеві	55	33
біповздовжні підпризматичні	31	18,5
біповздовжньо-альтернативні	2	1
біповздовжньо-суміжні	23	14
перпендикулярні біповздовжньо-зустрічні	3	1,5
перпендикулярні	5	3
біповздовжній комбінований з одноплощадковим	8	5
багатоплощадкові	5	0,75
пренуклеуси	83	12
нуклеоподібні уламки	266	37

Таблиця 3. Пушкарі I, розкоп VII. Вироби із вторинною обробкою.

Назва	Кількість	%
Вироби із вторинною обробкою:		
Ретушовані відщепи	48	3
Ретушовані пластини	550	37
Ретушовані пластинки	115	8
Тронковані пластини:	47	3
дорсально	43	91
бітронковані	4	9
Комбіновані знаряддя:	3	0,2
скребачка кінцева/різець	3	-
Долотоподібні	2	0,1
Виїмчаті	49	3
Проколки	5	0,3
Скребачки кінцеві:	34	2,4
на пластинах	32	94
подвійні	2	6
Різці:	62	4
кутові	18	29
двогранні	4	6
бокові ретушні:	30	49
косо	19	63
прямо	8	27
виїмчато	3	10
багатолезові:	10	16
білатеральні	1	-
зустрічні	3	-
альтернативні	3	-
комбіновані	3	-
Вістря великих форм:	158	11
білатеральні симетричні	22	14
білатеральні симетричні подвійні	1	2
білатеральні зі скошеним кінцем	25	16
латеральні симетричні	5	6
латеральні зі скошеним кінцем	18	11
фрагменти:	87	51
проксимальні ч-ни	17	12
дистальні ч-ни	70	88
Мікрокомплекс:	416	28
прямокутники	35	8
вістря з притупленим краєм	97	23
фрагменти:	256	64
проксимальні/медіальні	193	73
дистальні ч-ни вістер	63	27
незавершені вироби	28	5
Всього виробів із вторинною обробкою	1489	4

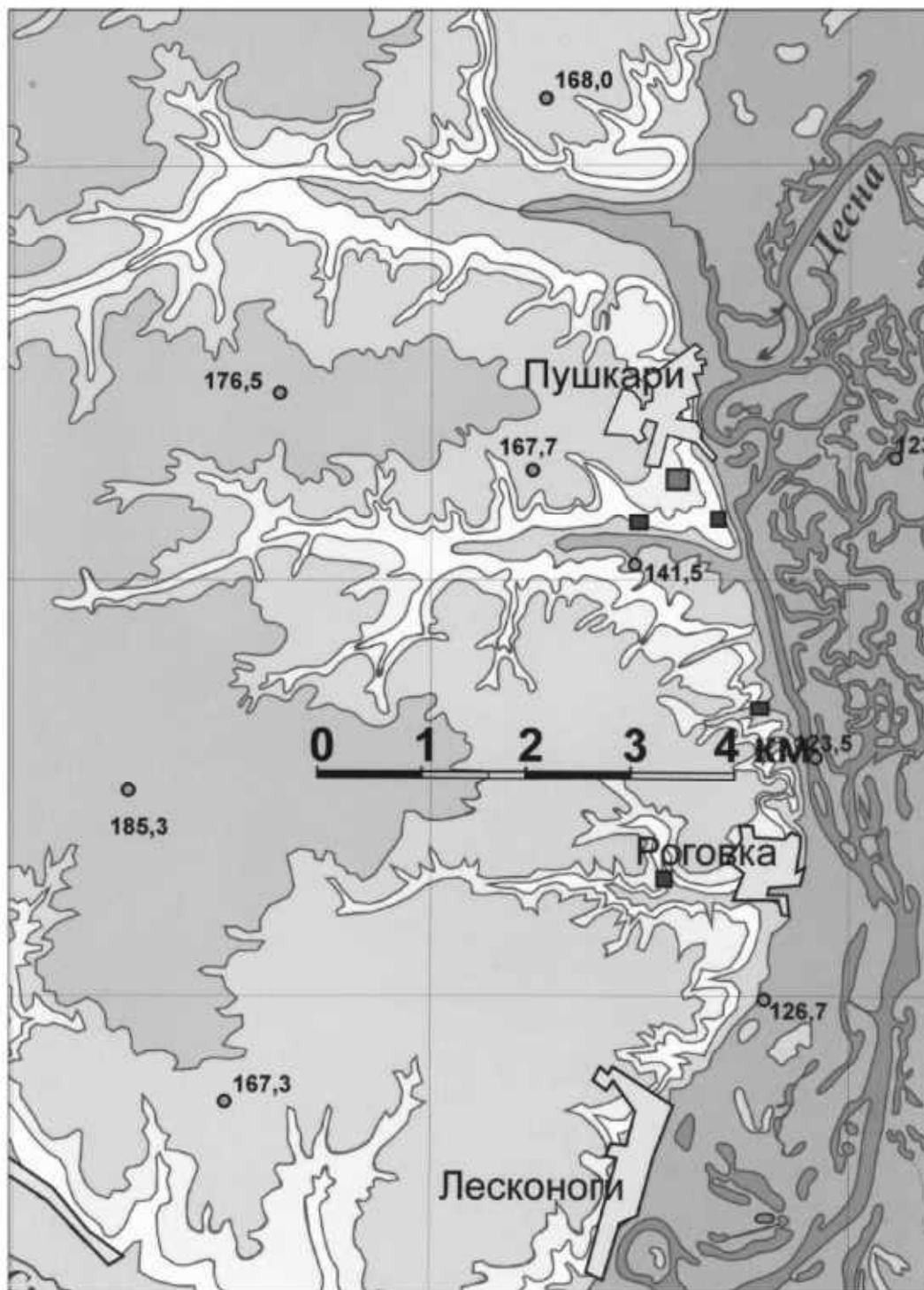

Рис. 1. Топографічна карта поблизу с. Пушкарі (за Ю.М. Грибченко).

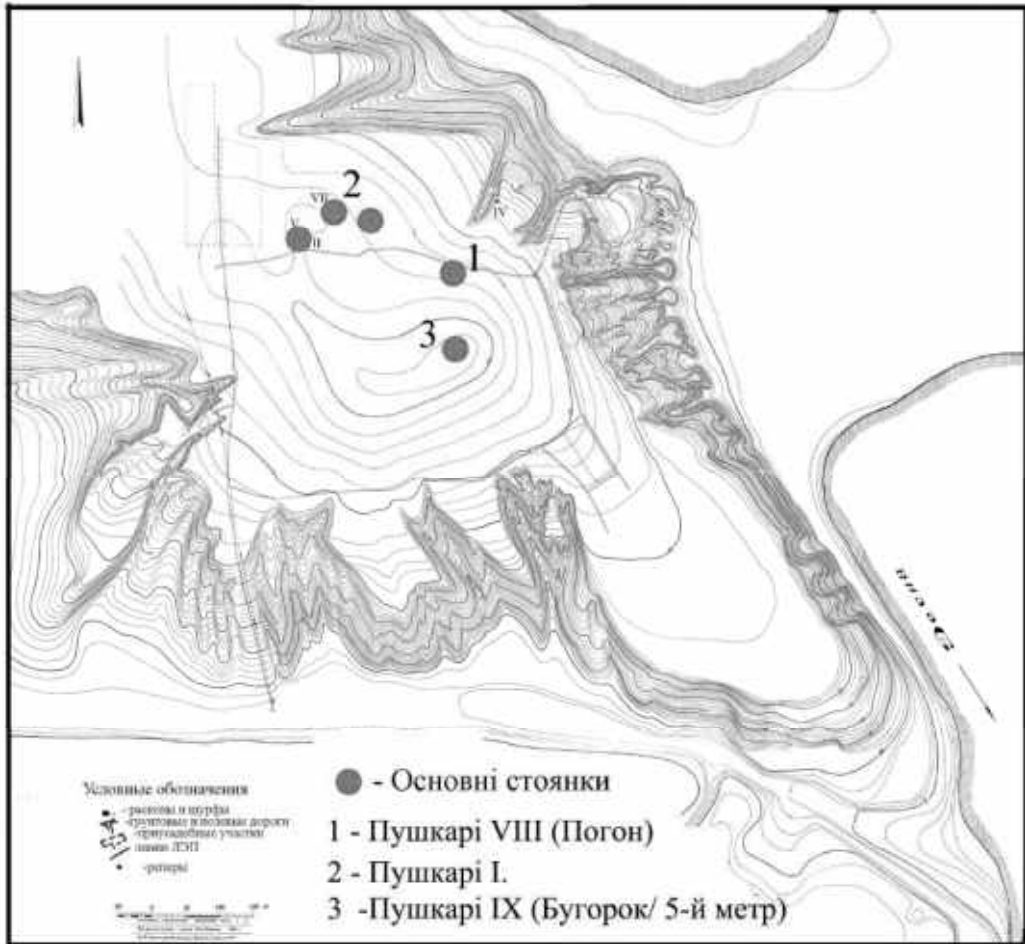

Рис. 2. Топографічний план Погонського мису (за Н.Є. Ющенко).

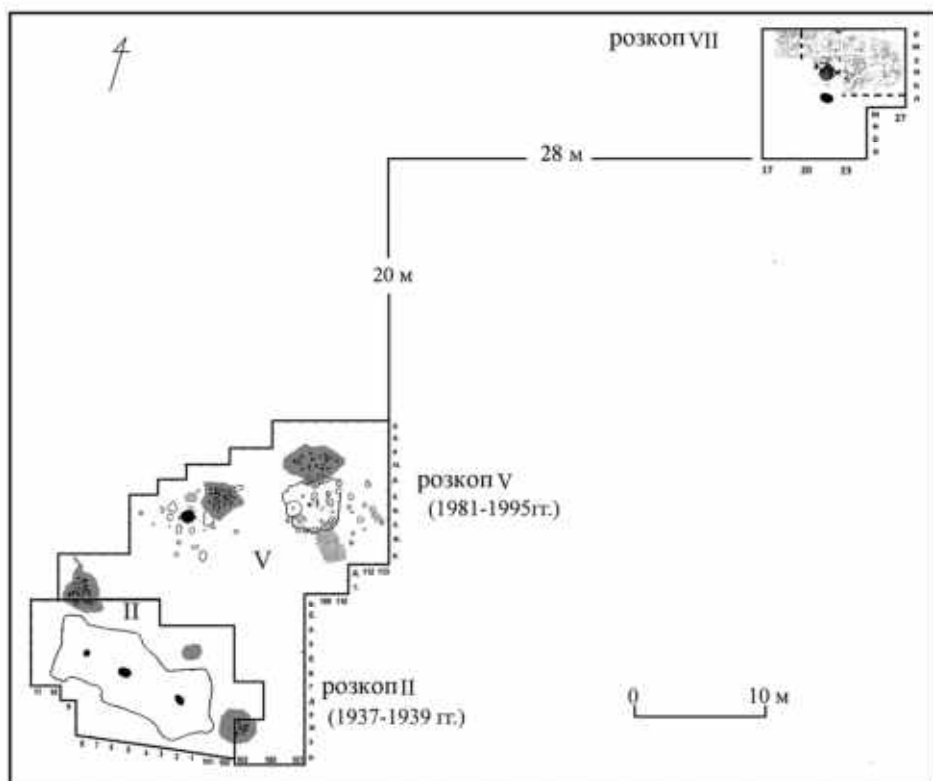
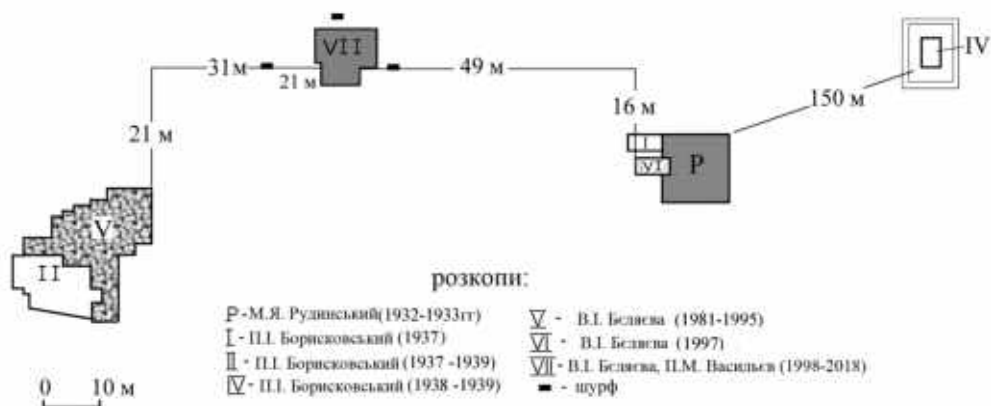

Рис. 3. Пушкарі І. Схематичний план розташування розкопів.

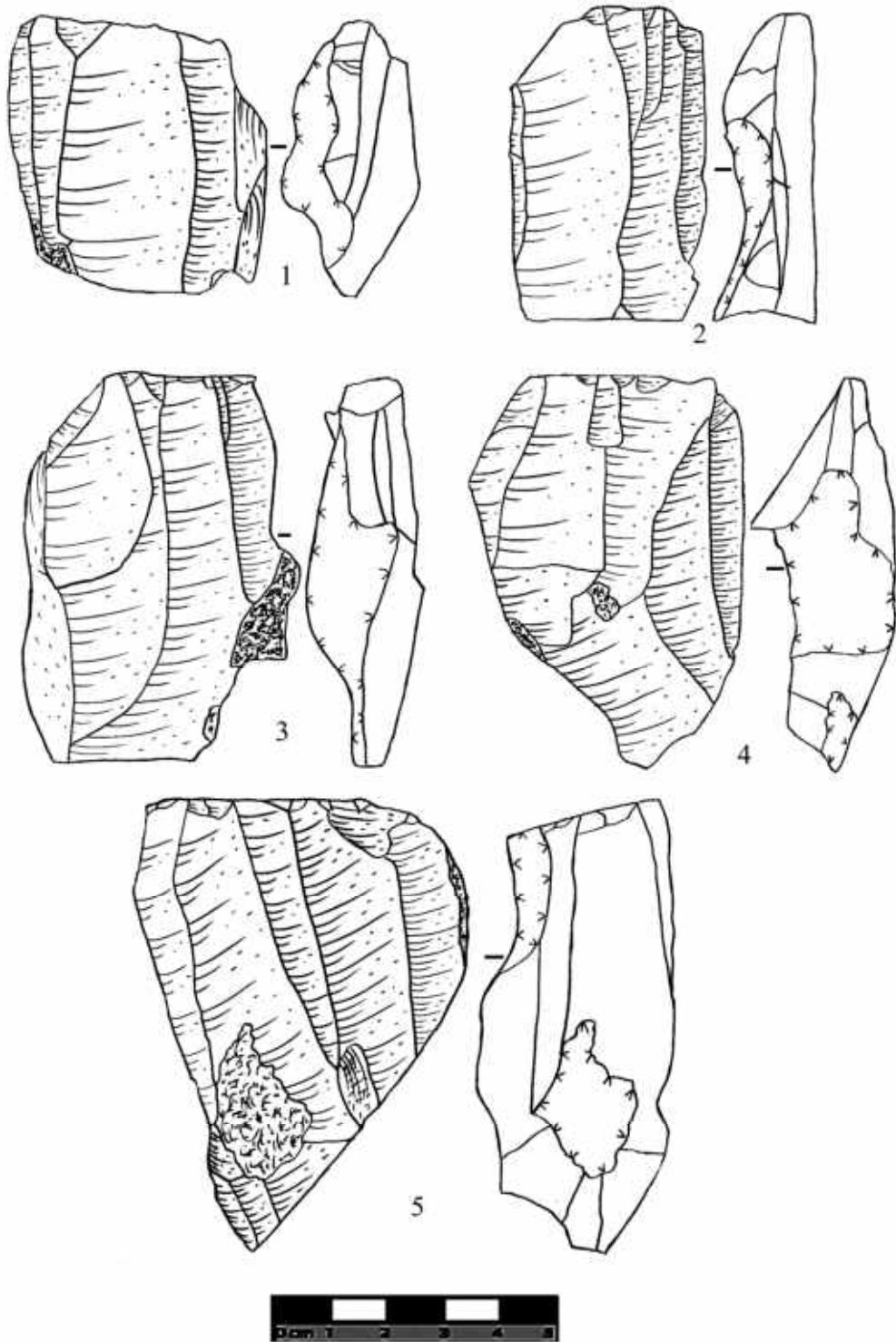

Рис. 4. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси одноплощадкові.

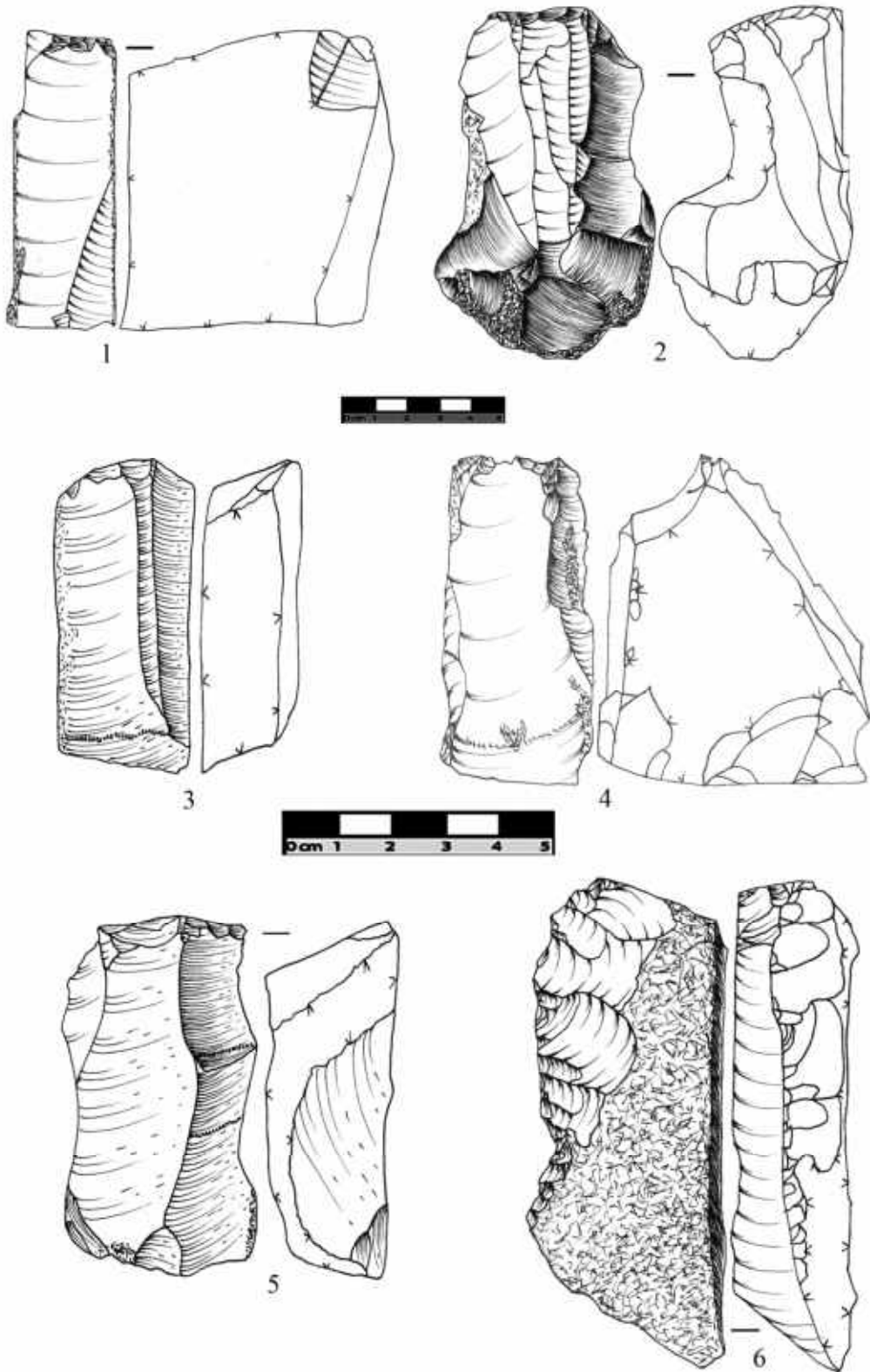

Рис. 5. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси одноплощадкові.

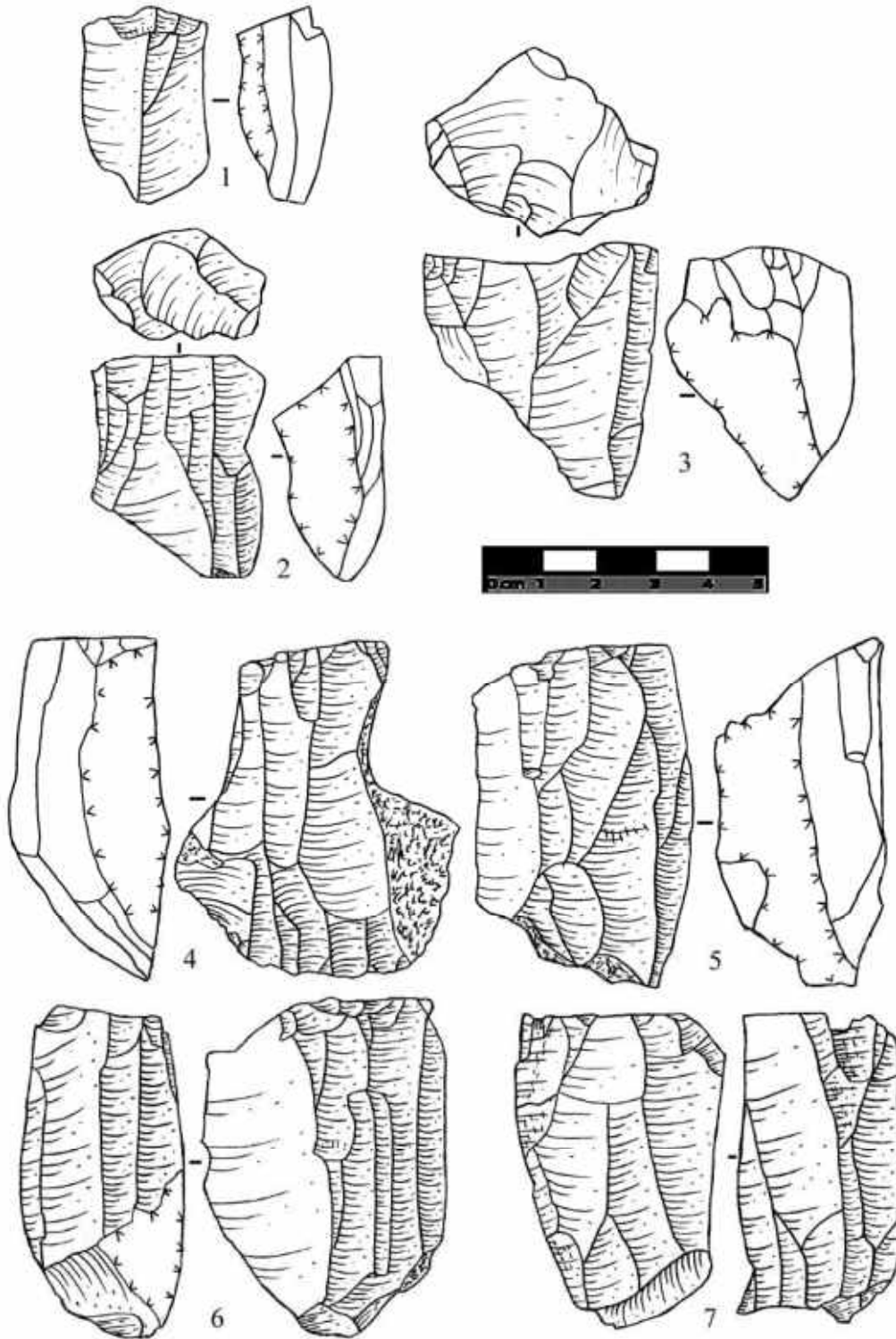

Рис. 6. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси одноплощадкові.

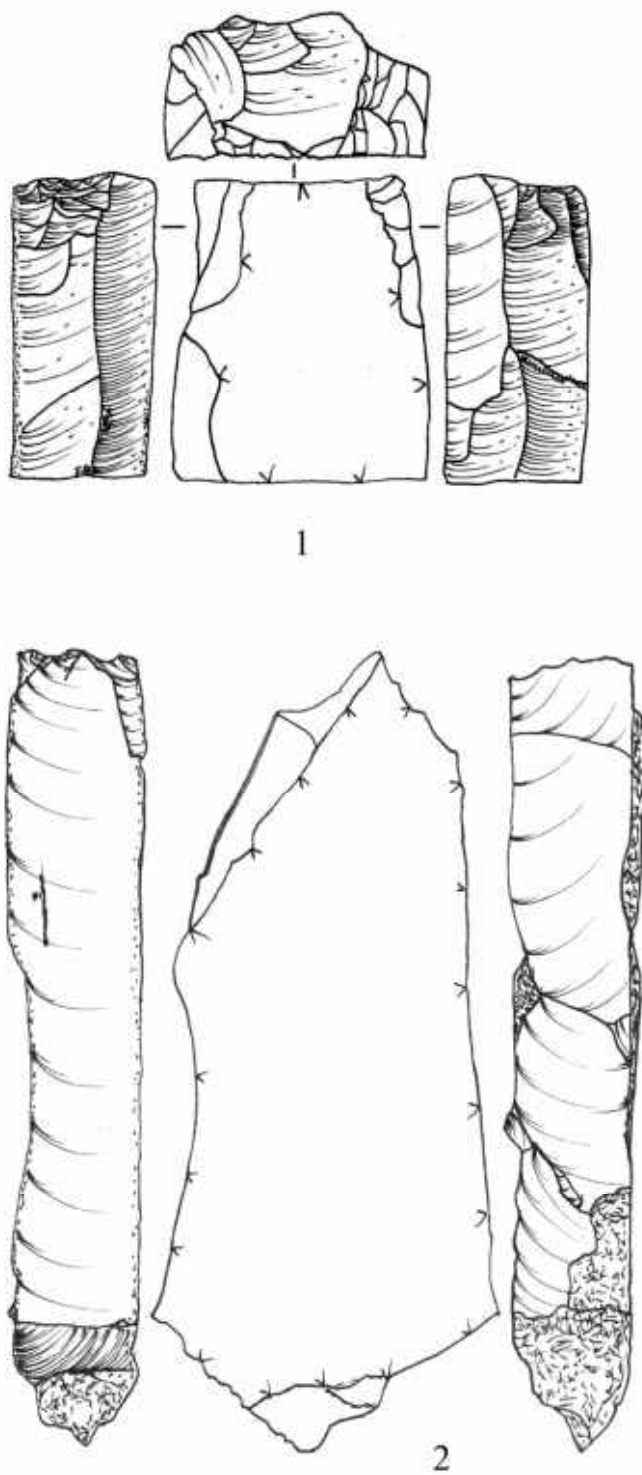

Рис. 7. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси одноплощадкові двосторонні.

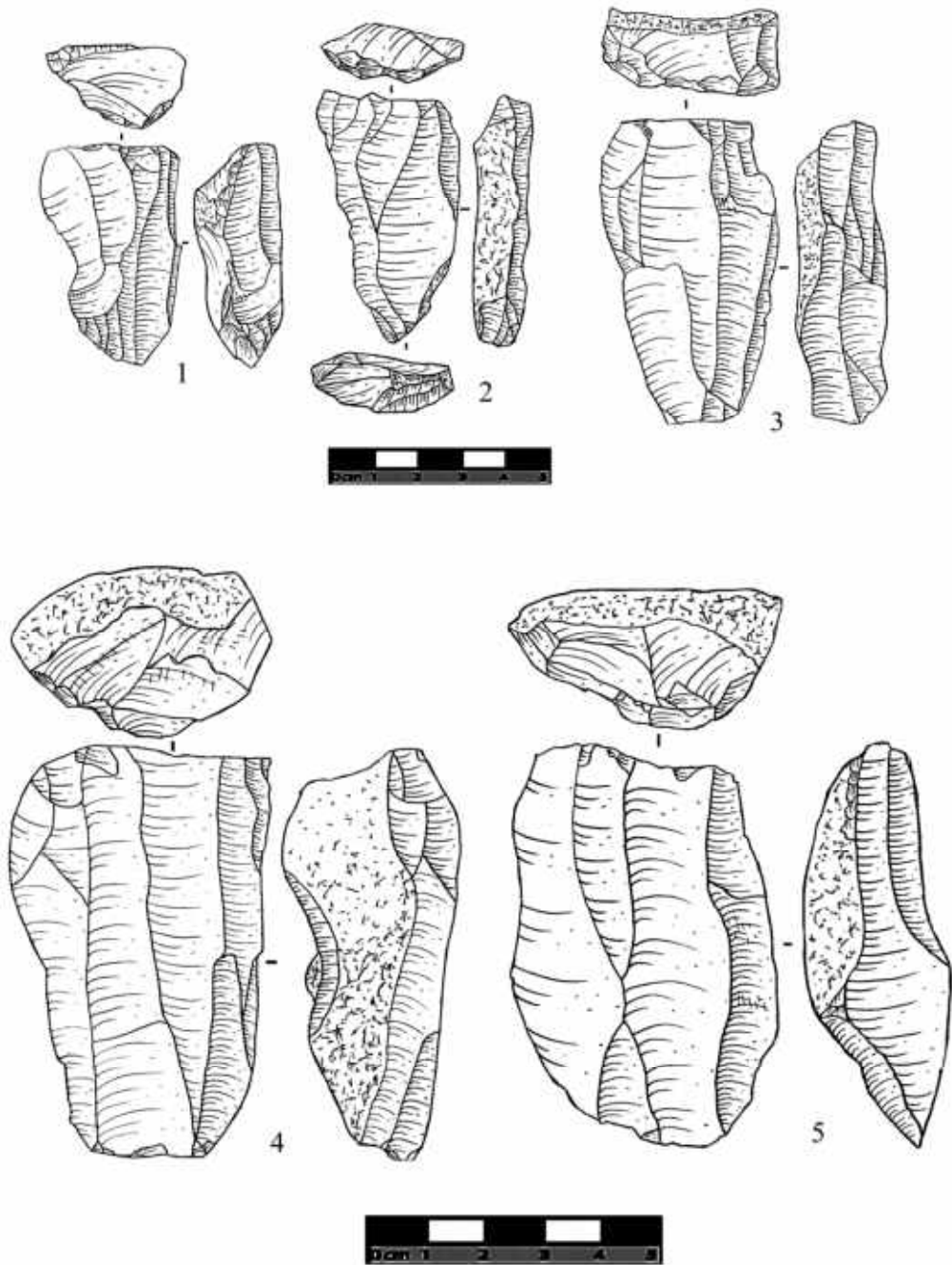

Рис. 8. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси двоплощадкові.

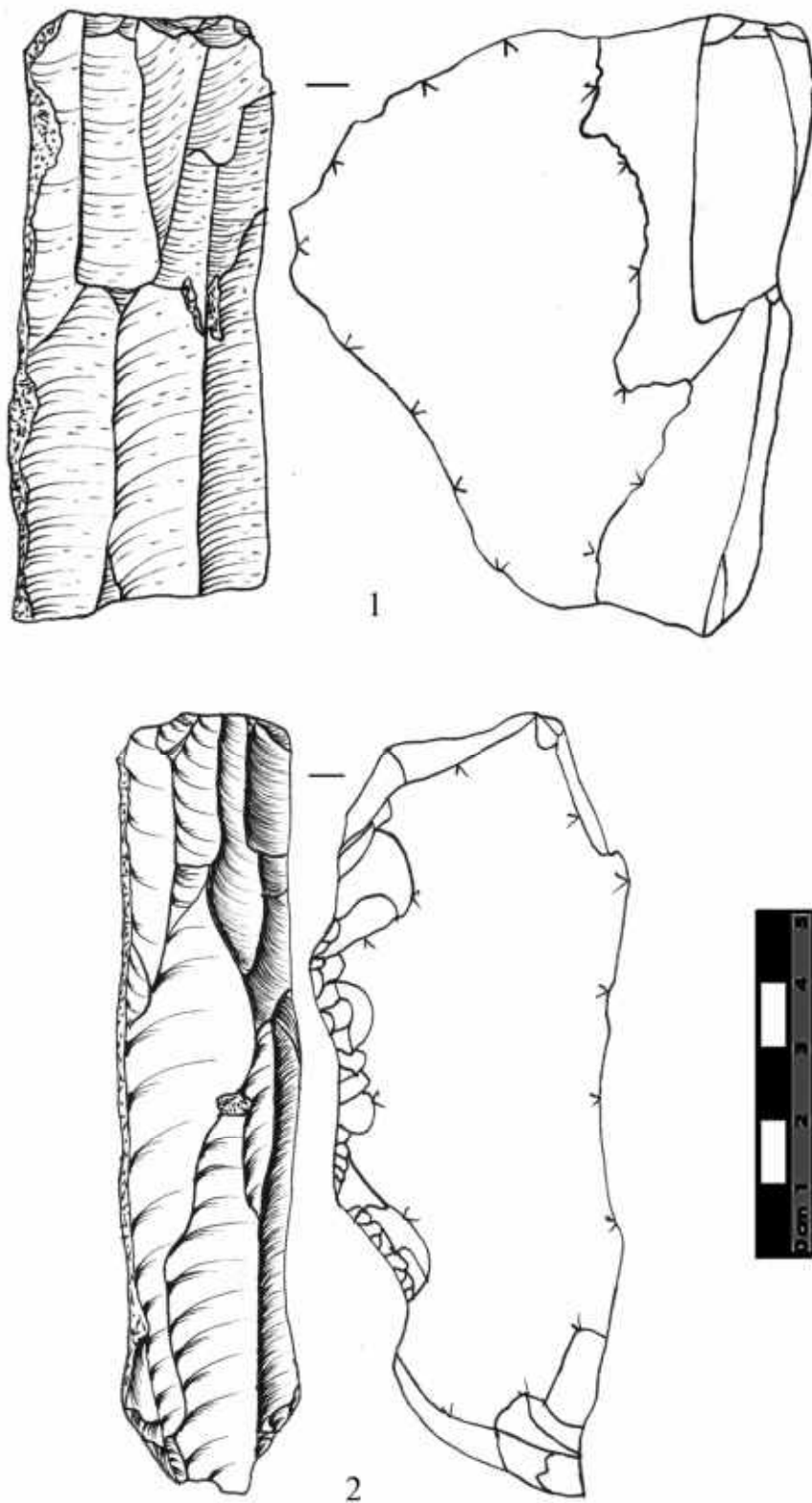

Рис. 9. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси двоплощадкові.

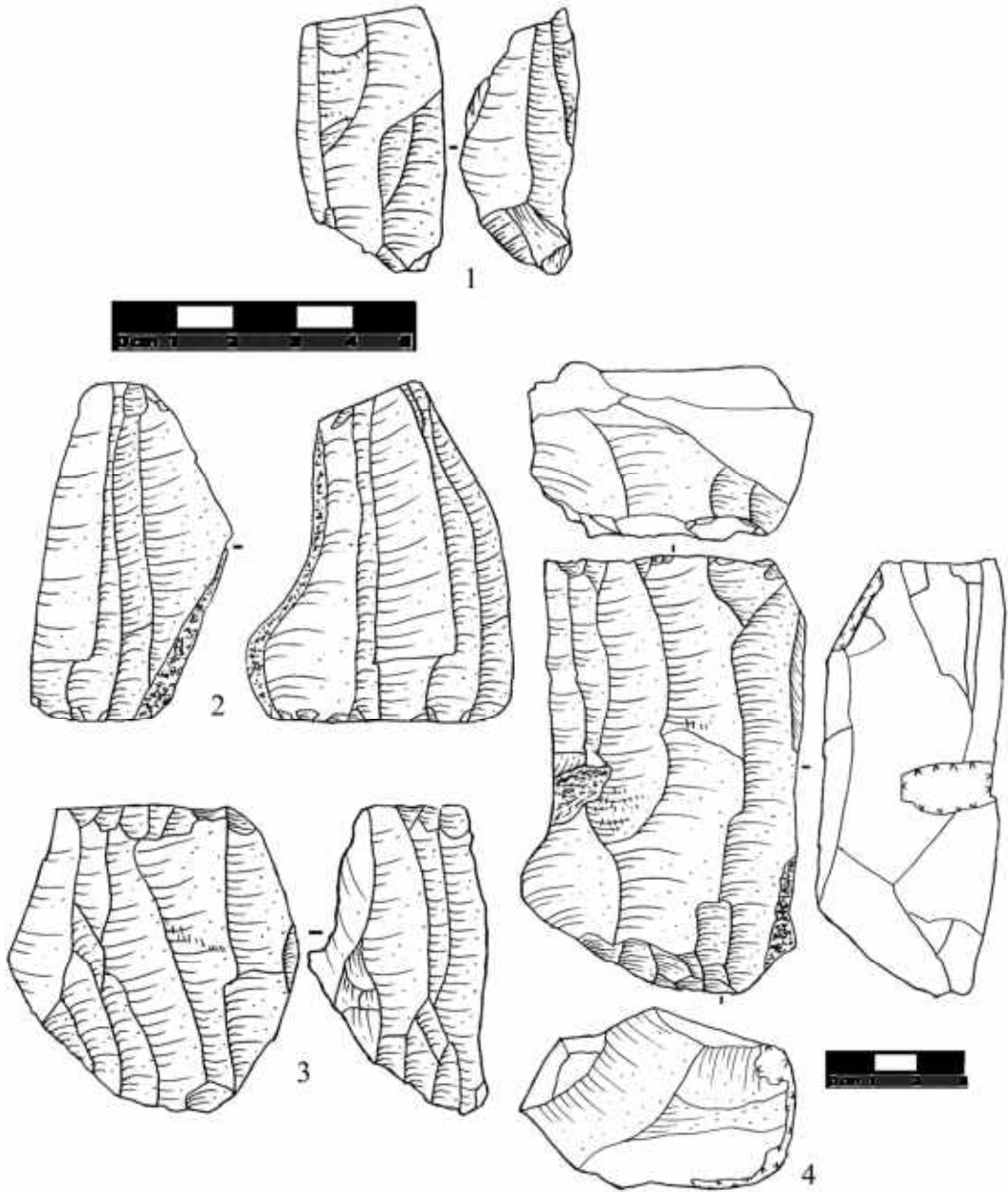

Рис. 10. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси двоплощадкові.

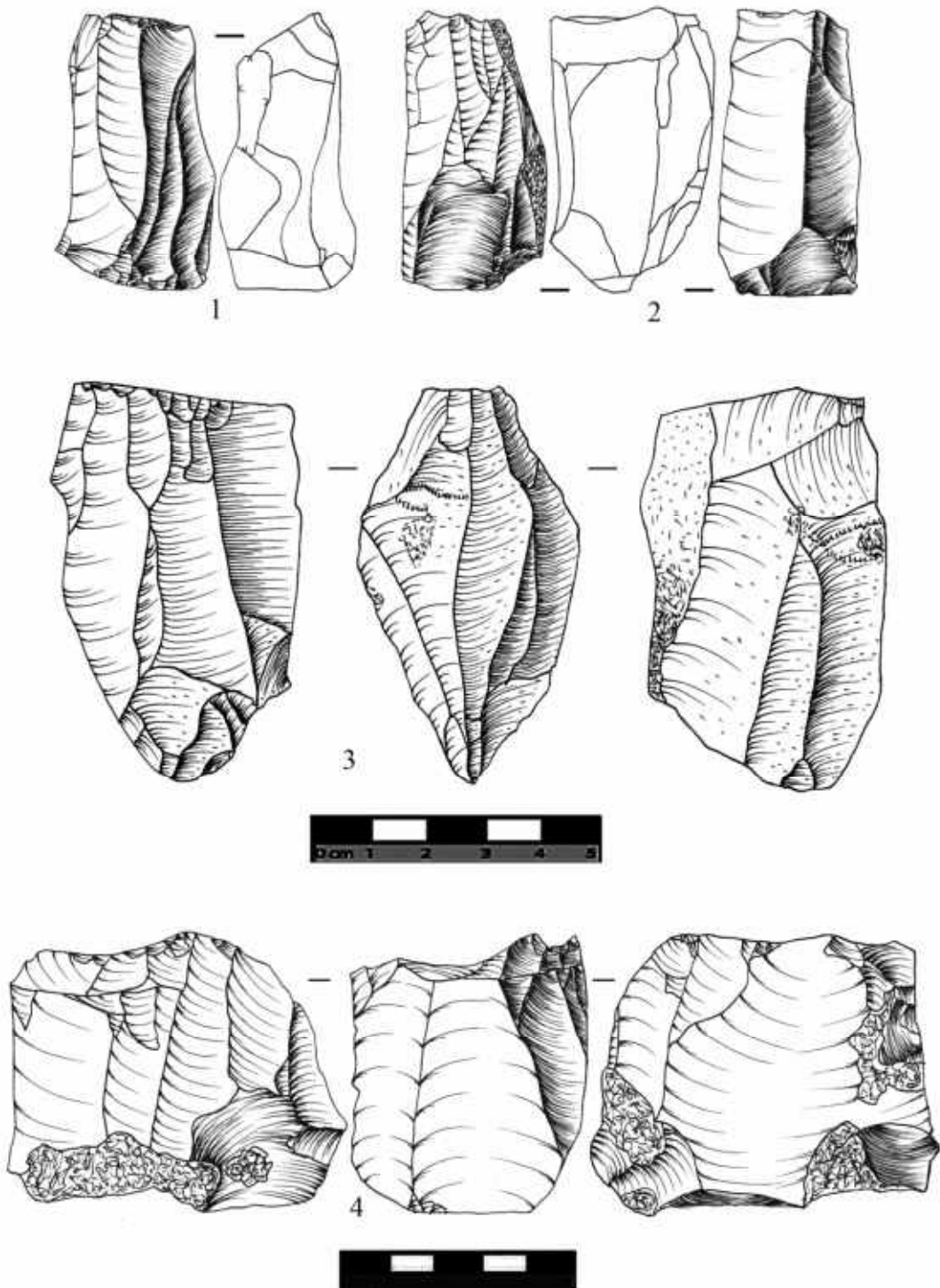

Рис. 11. Пушкарі I, розкоп VII. Нуклеуси двоплощадкові.

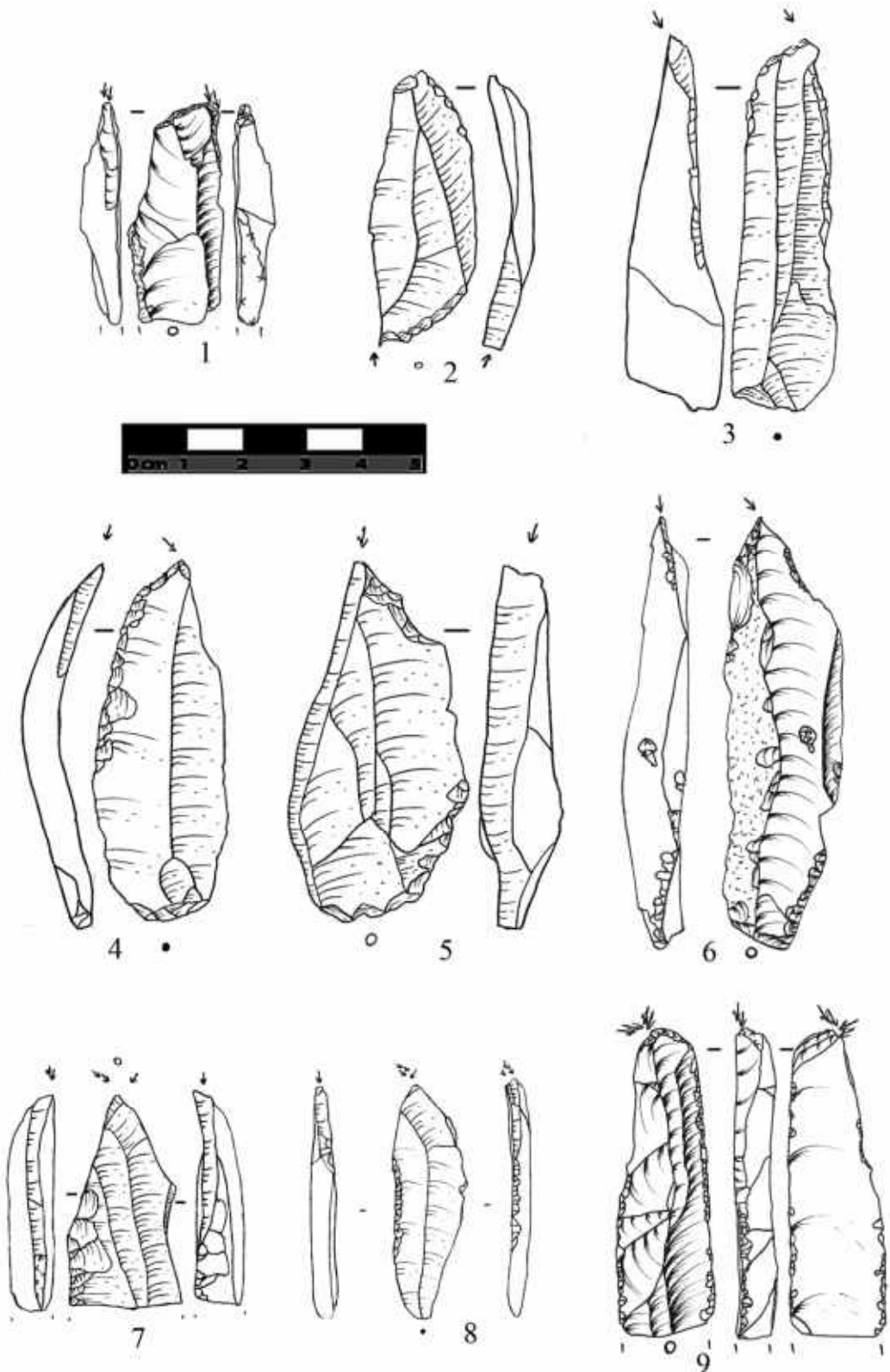

Рис. 12. Пушкарі I, розкоп VII. Різці: 1-6 – бокові ретушні; 7-9 – двогранні.

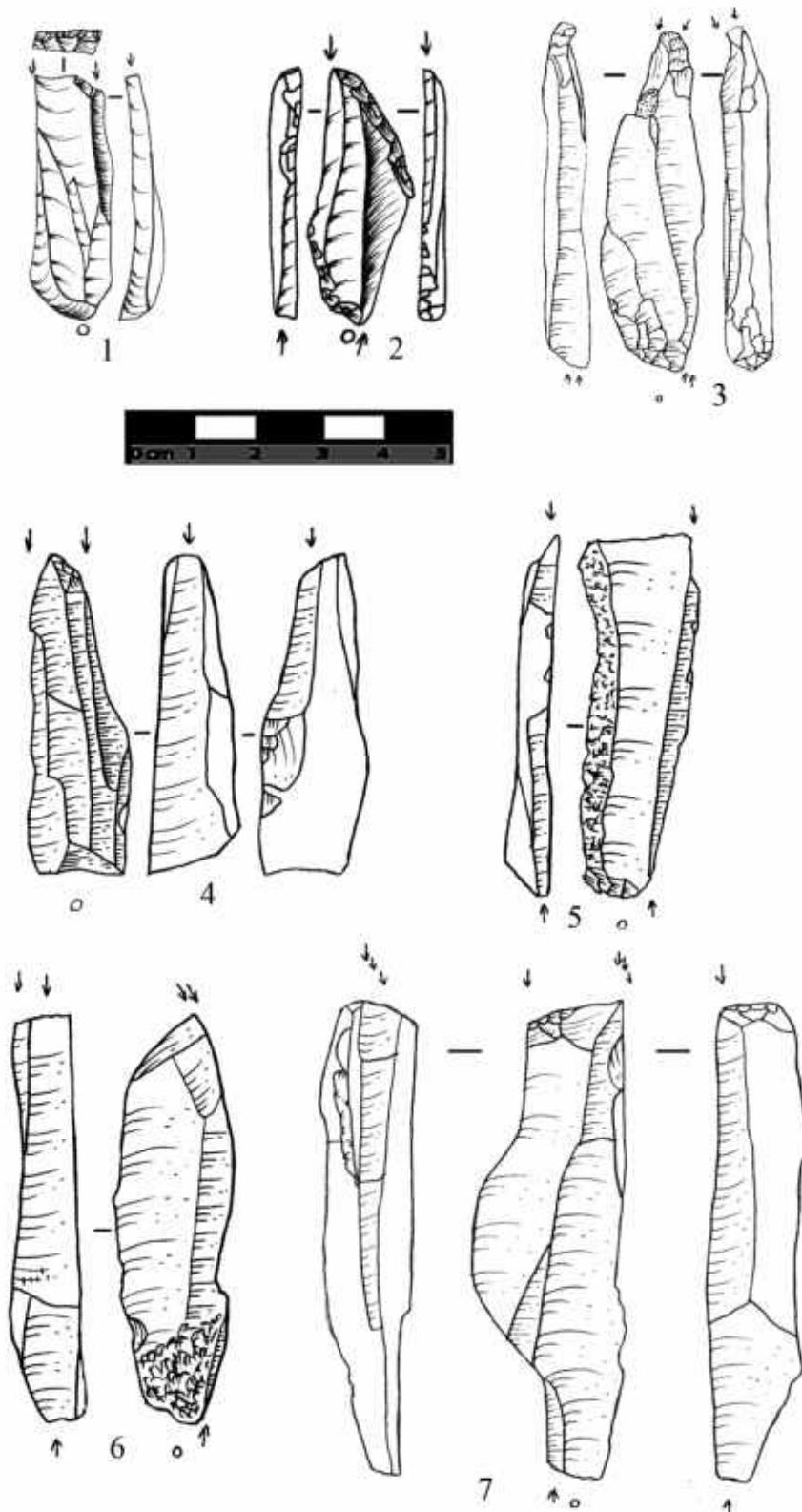

Рис. 13. Пушкарі I, розкоп VII. Різці багатолезові.

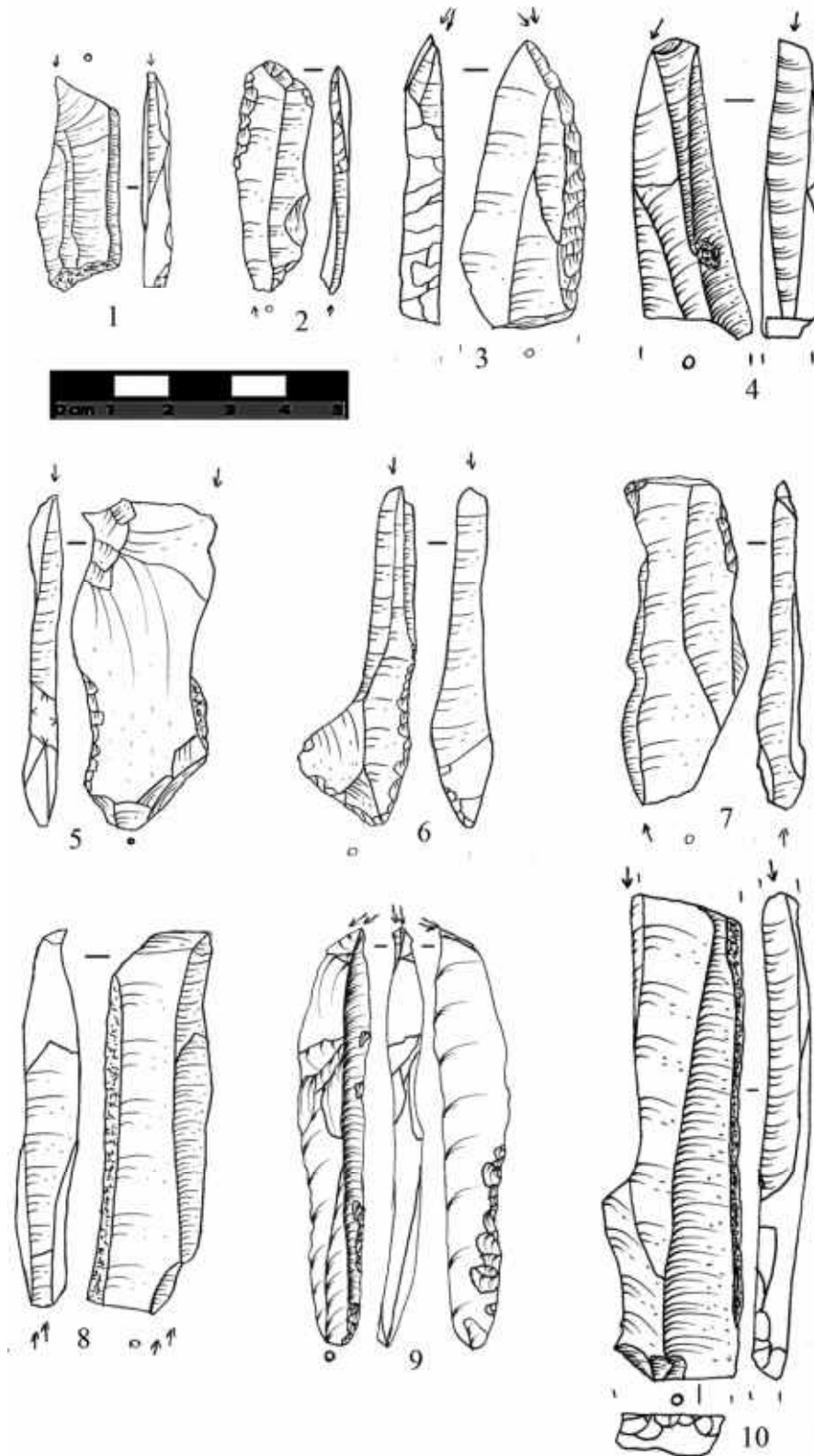

Рис. 14. Пушкарі I, розкоп VII. Різці кутові.

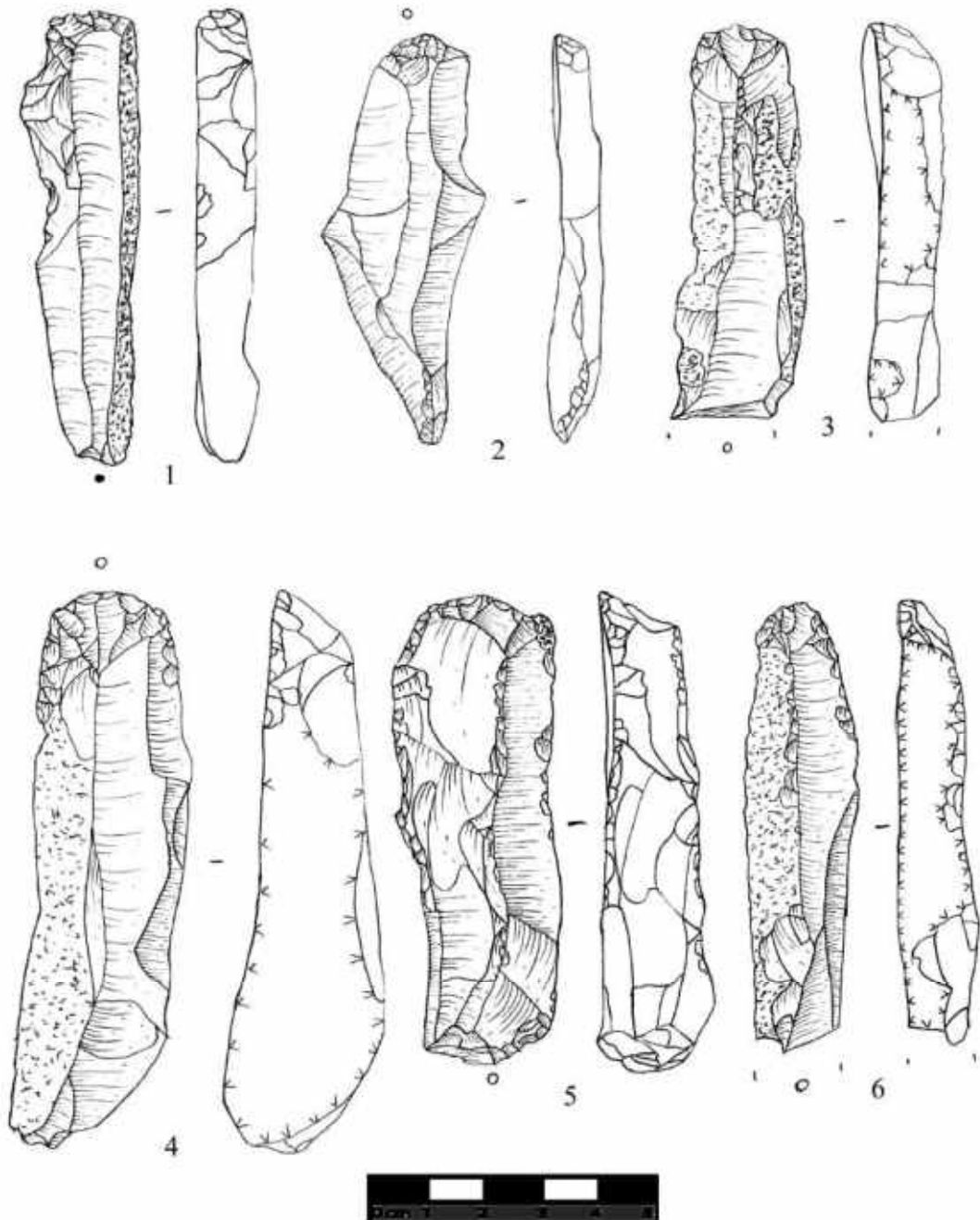

Рис. 15. Пушкарі I, розкоп VII. Скребачки кінцеві.

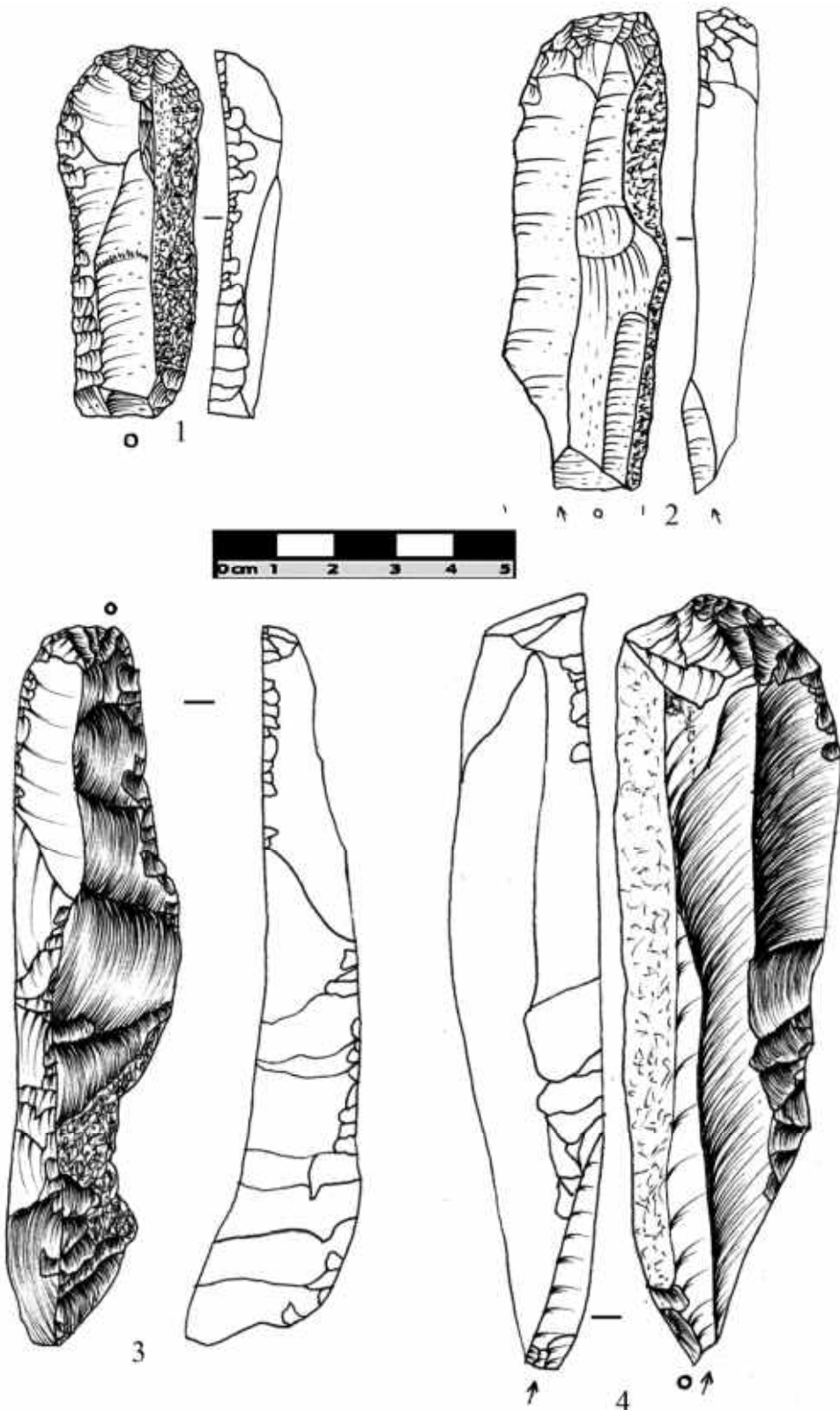

Рис. 16. Пушкарі I, розкоп VII. 1, 3 – скребачки кінцеві; 2, 4 – комбіновані знаряддя.

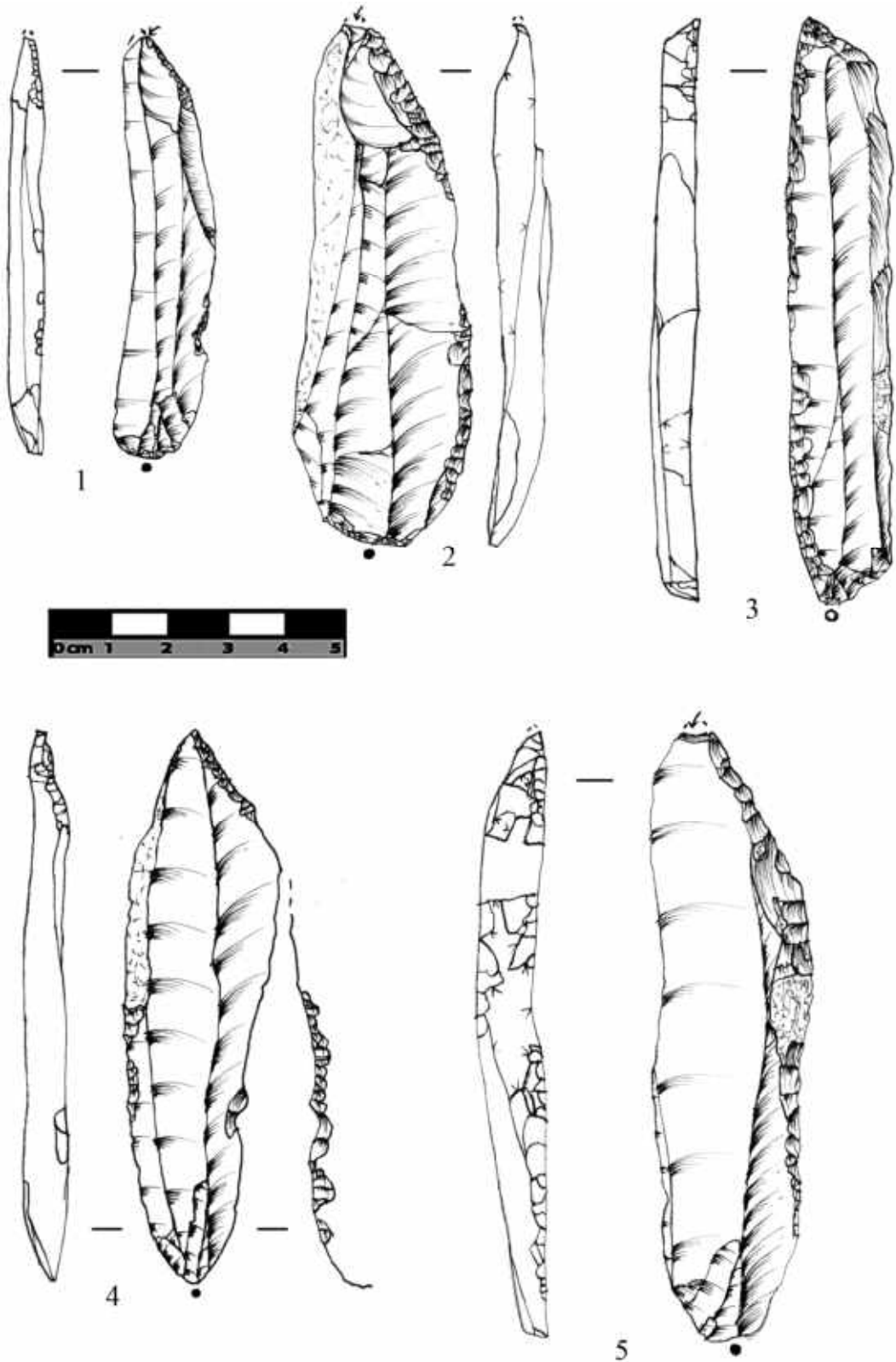

Рис. 17. Пушкарі I, розкоп VII. 1-2, 4-5 – вістря латеральні симетричні; 3 – подвійне

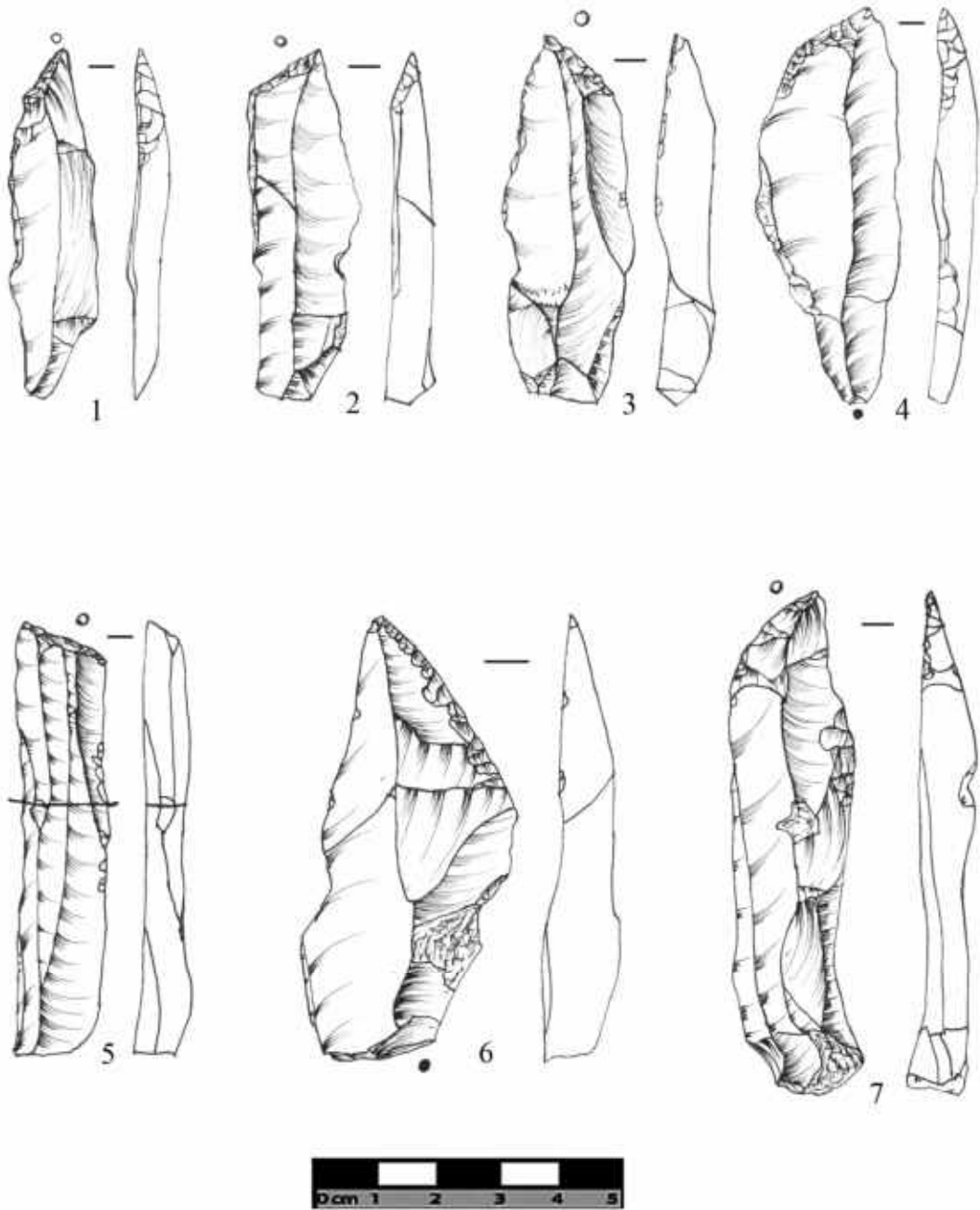

Рис. 18. Пушкарі I, розкоп VII. Вістря латеральні зі скошеним кінцем.

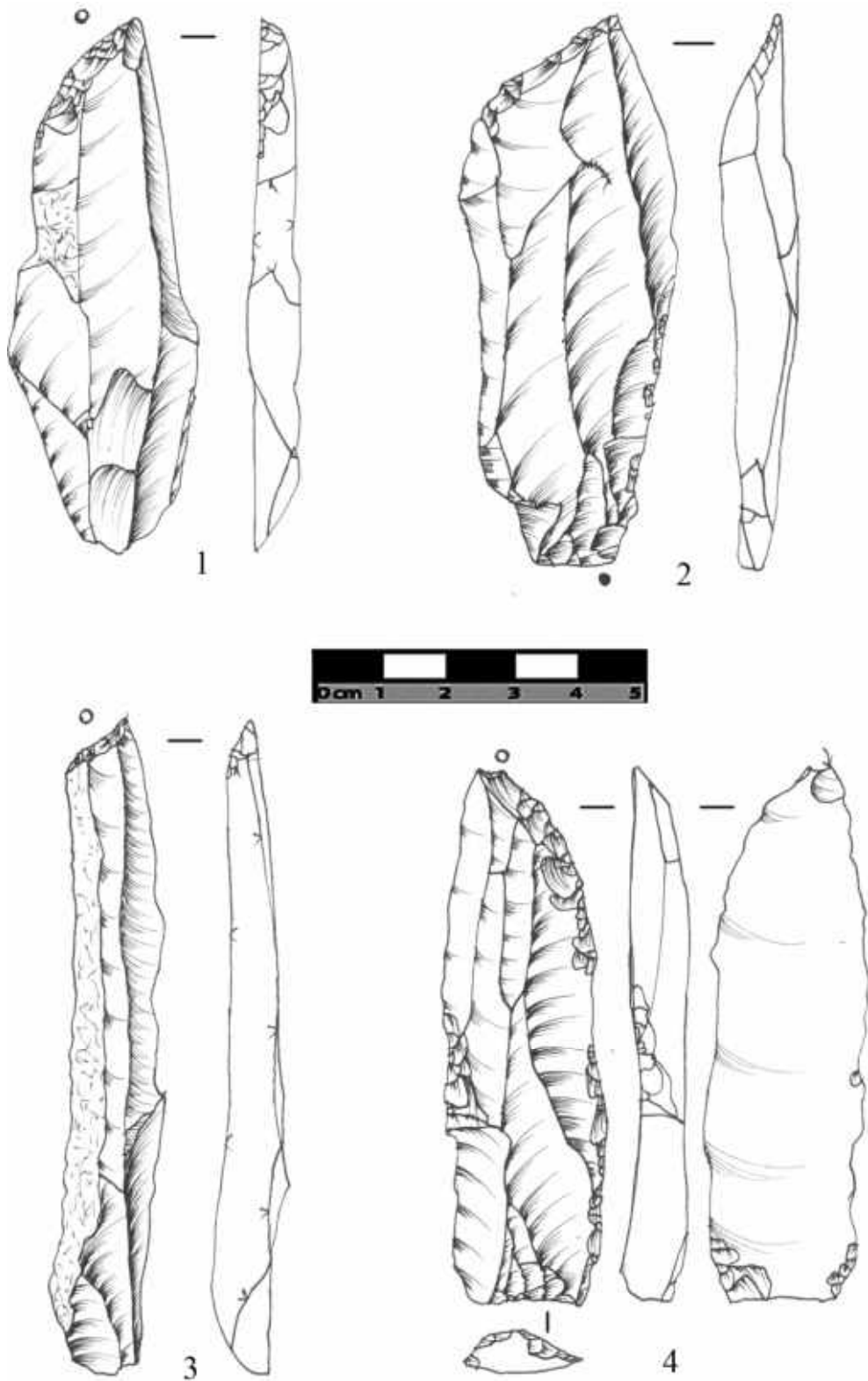

Рис. 19. Пушкарі I, розкоп VII. Вістря латеральні зі скошеним кінцем.

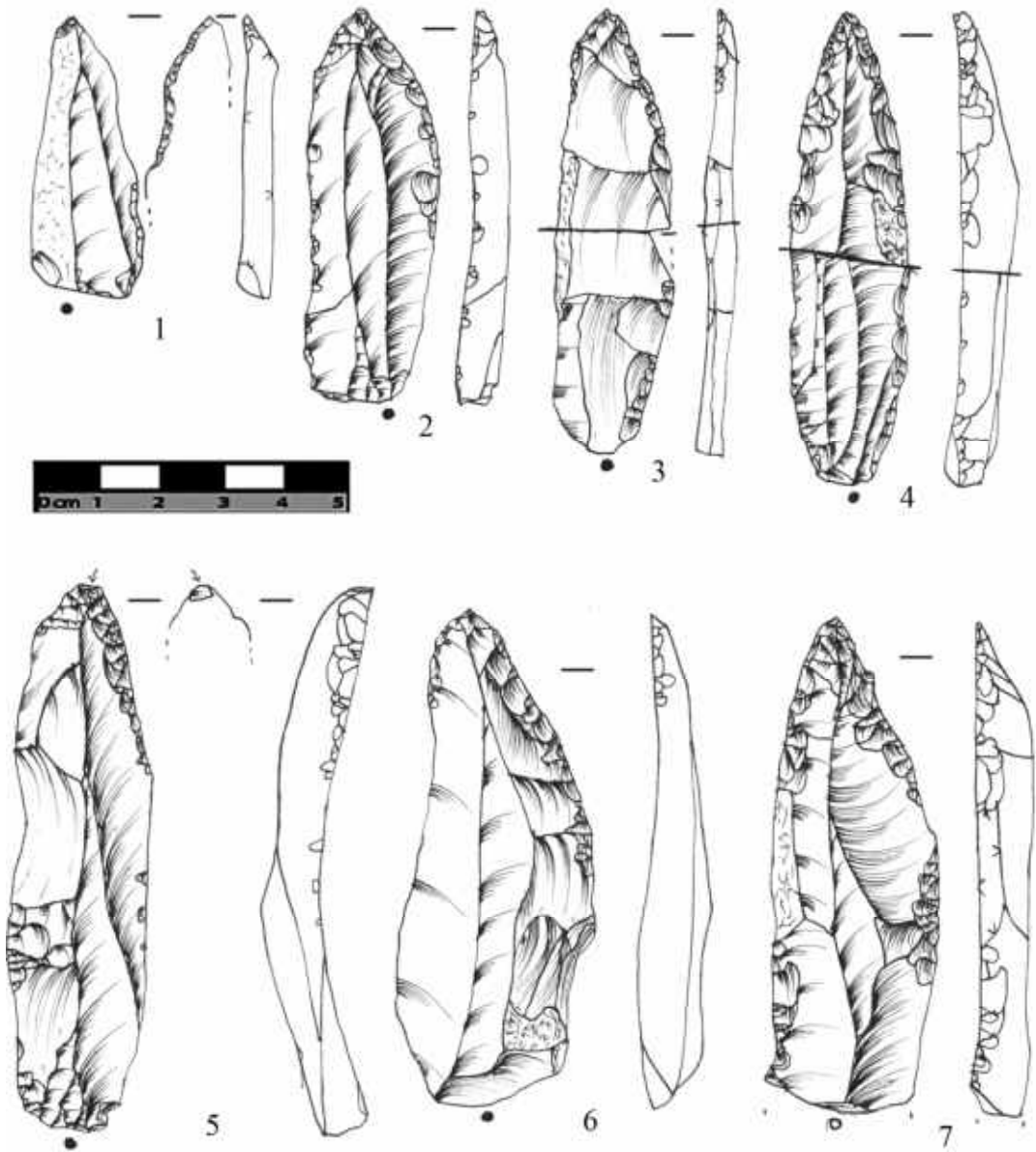

Рис. 20. Пушкарі I, розкоп VII. Вістря білатеральні симетричні.

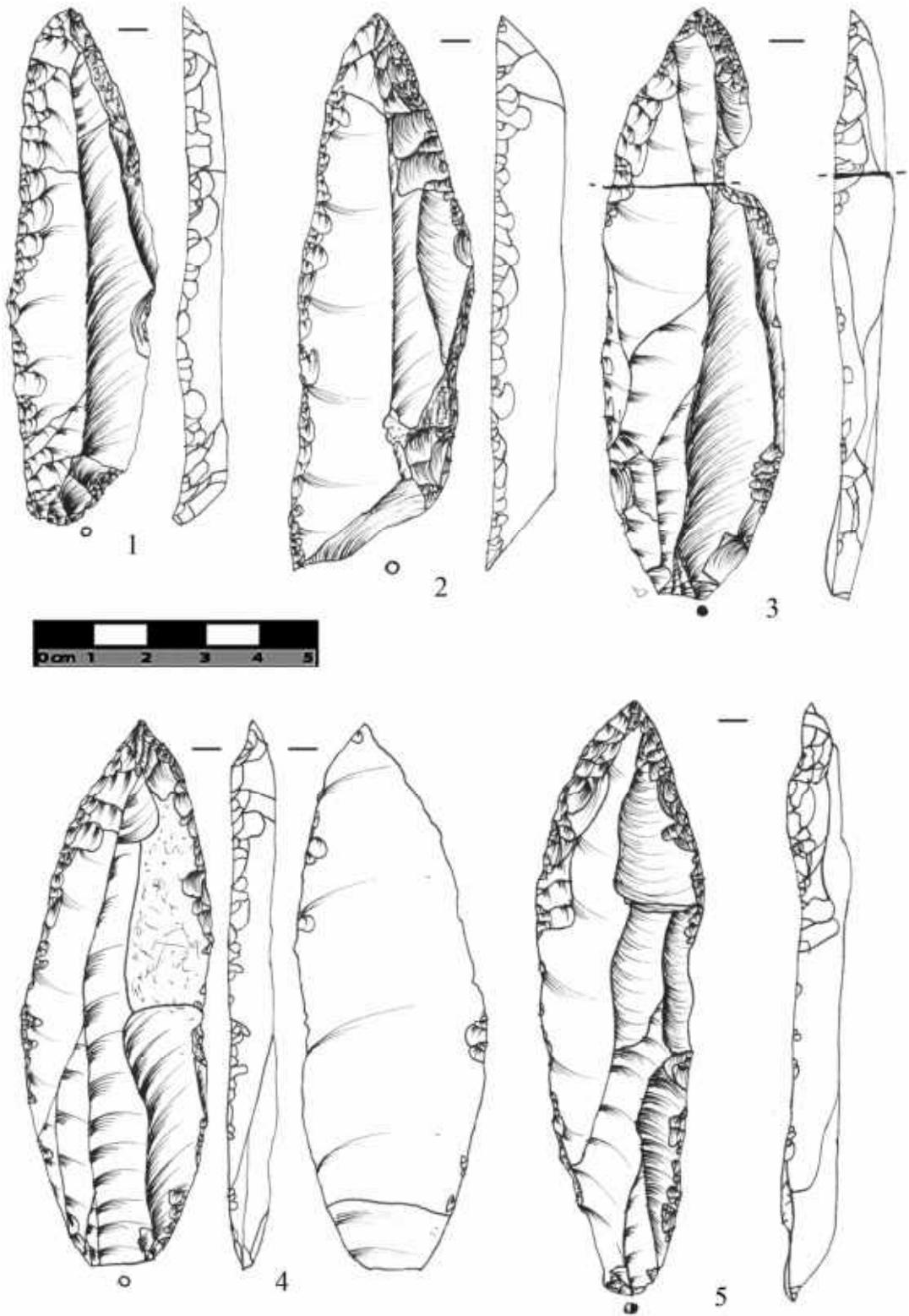

Рис. 21. Пушкарі I, розкоп VII. Вістря білатеральні симетричні.

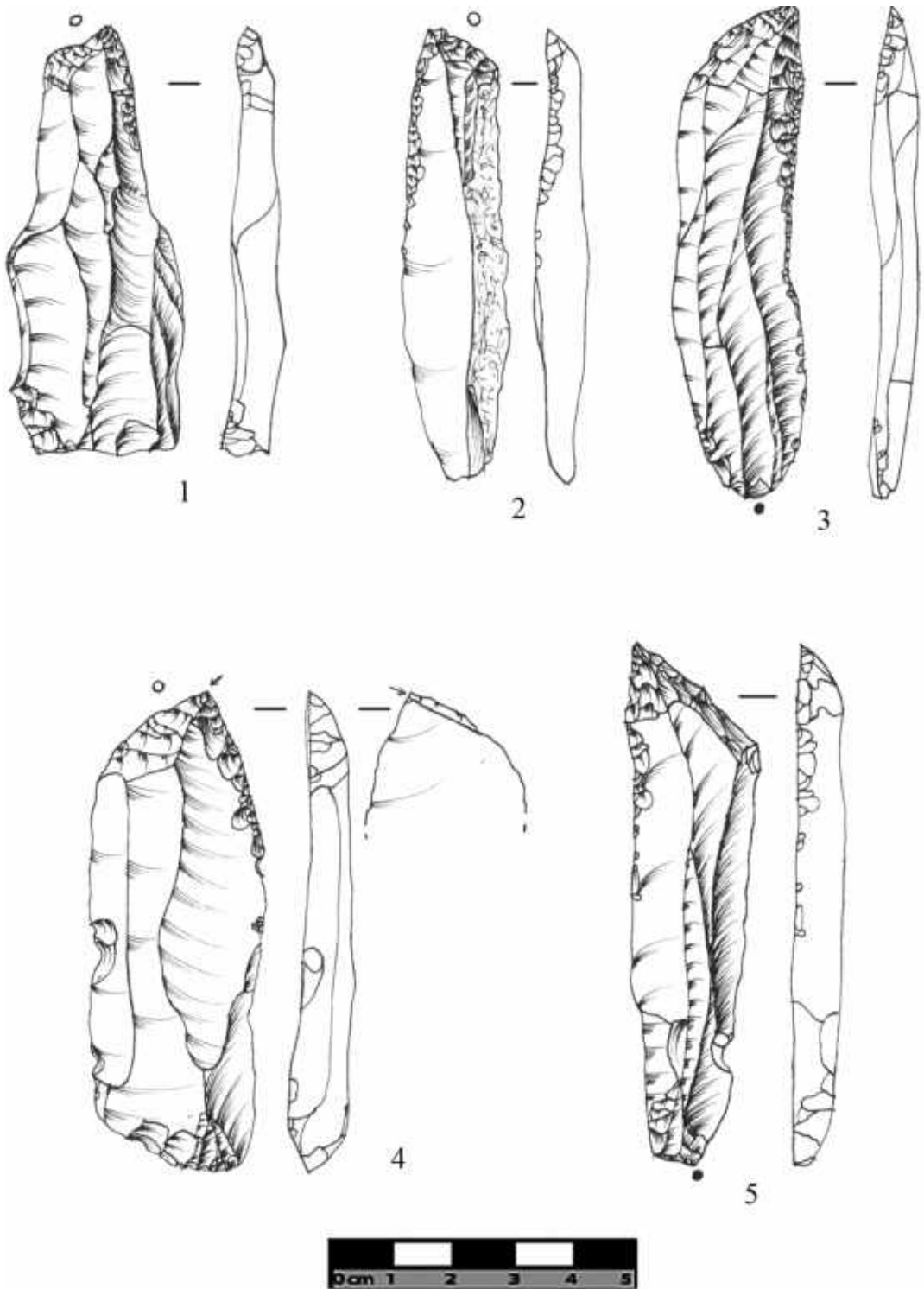

Рис. 22. Пушкарі І, розкоп VII. Вістря білатеральні зі скошеним кінцем.

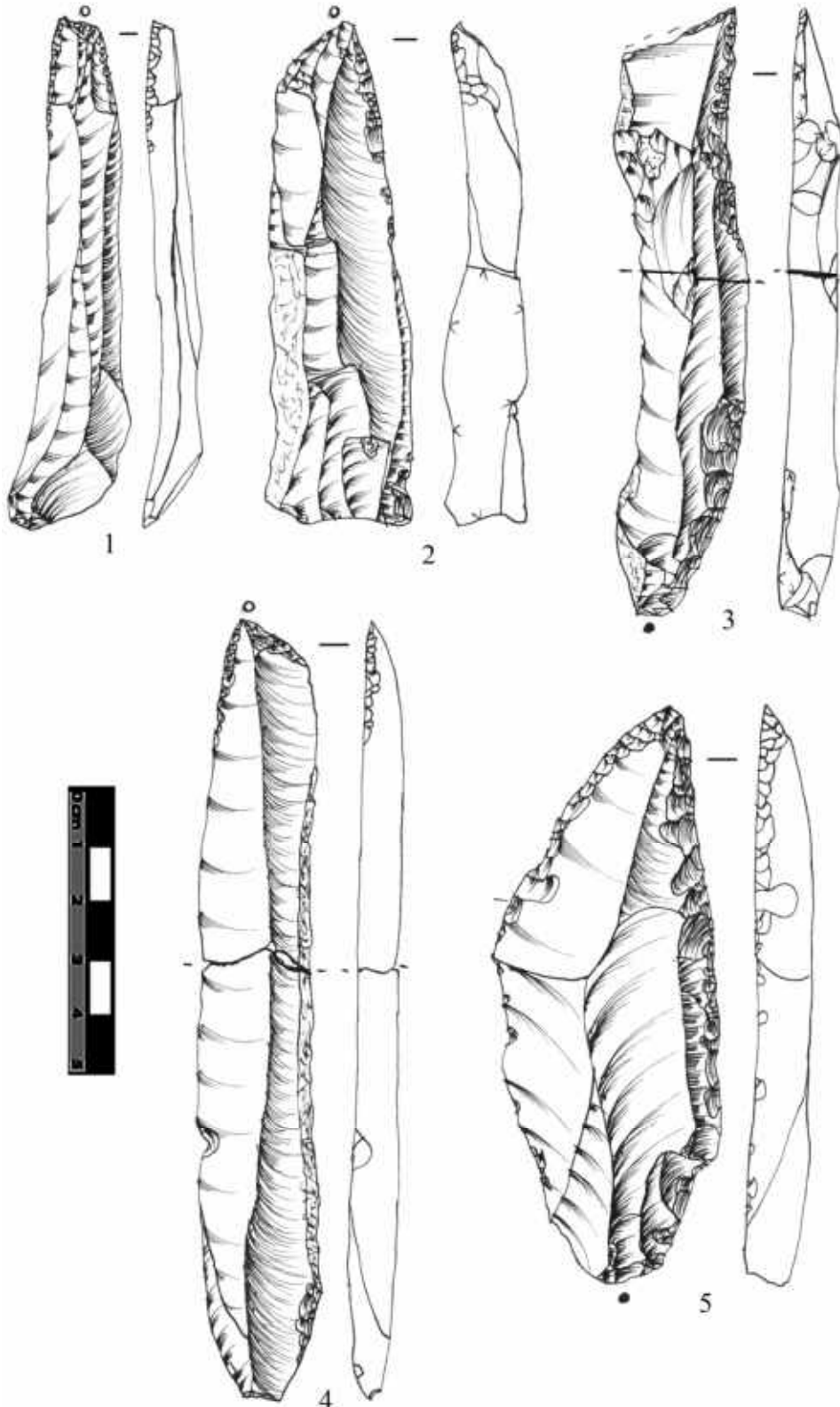

Рис. 23. Пушкарі I, розкоп VII. Вістря білатеральні зі скошеним кінцем.

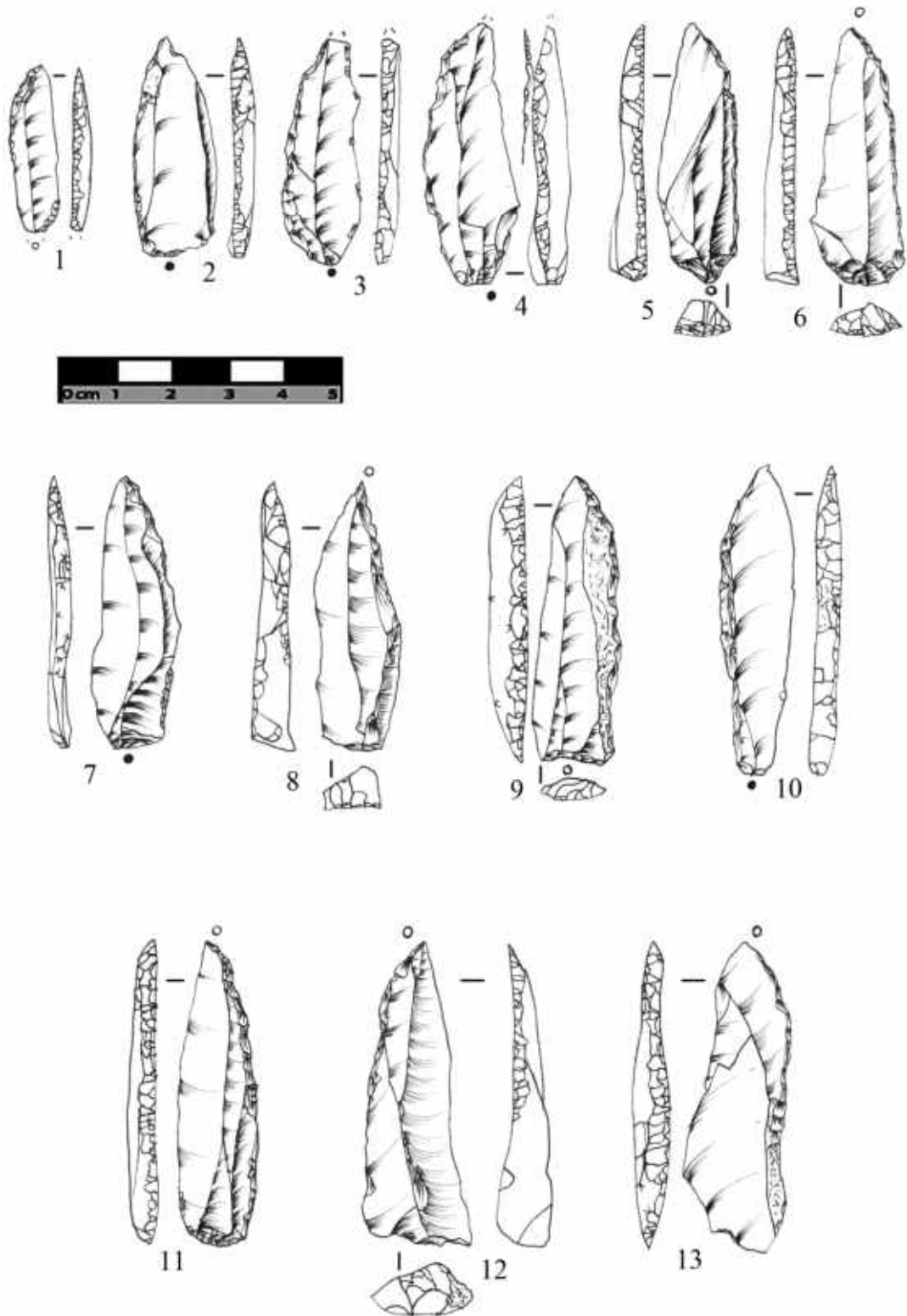

Рис. 24. Пушкарі I, розкоп VII. Вістря з притупленим краєм.

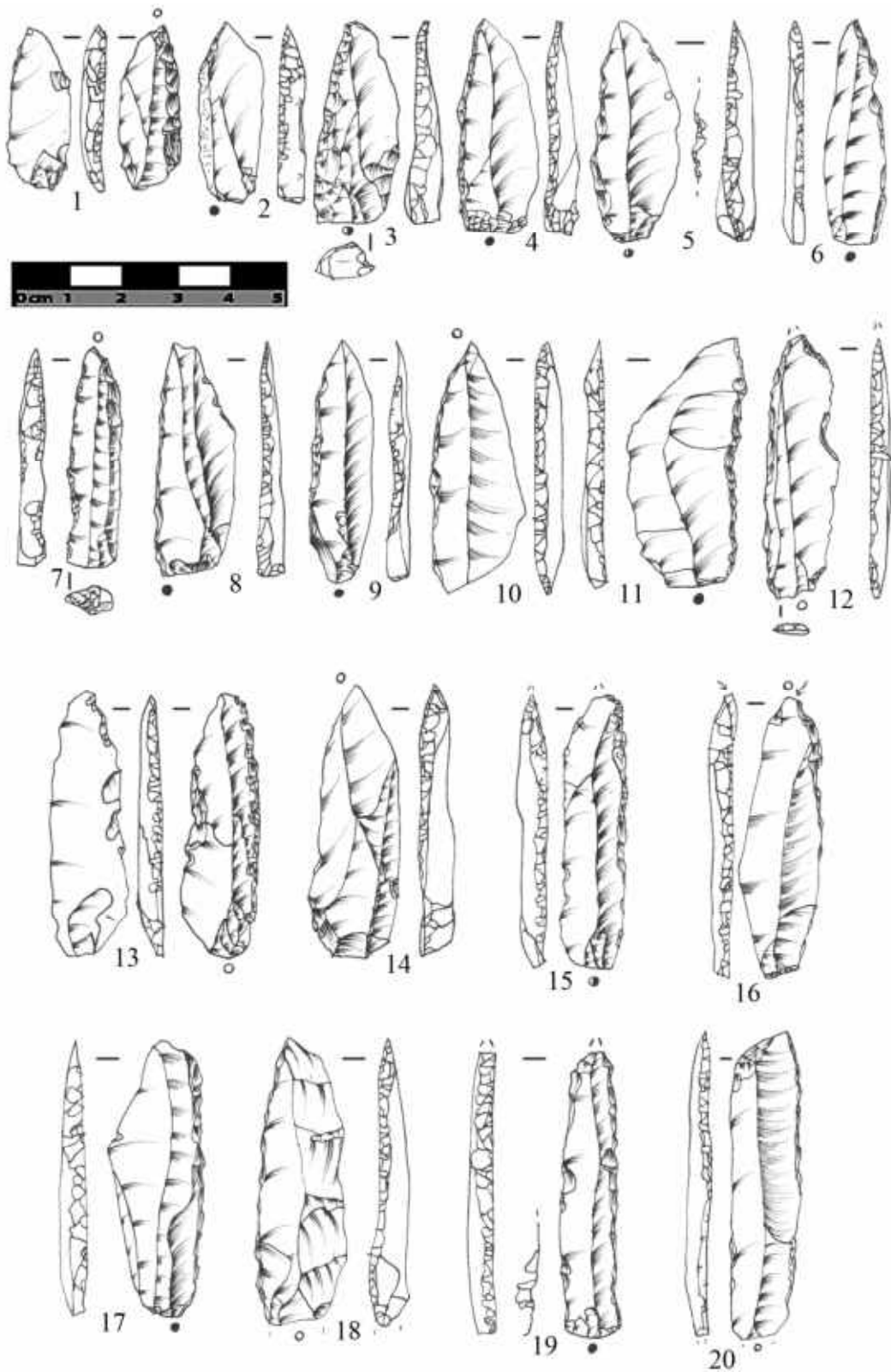

Рис. 25. Пушкарі І, розкоп VII. Вістря з притупленим краєм.

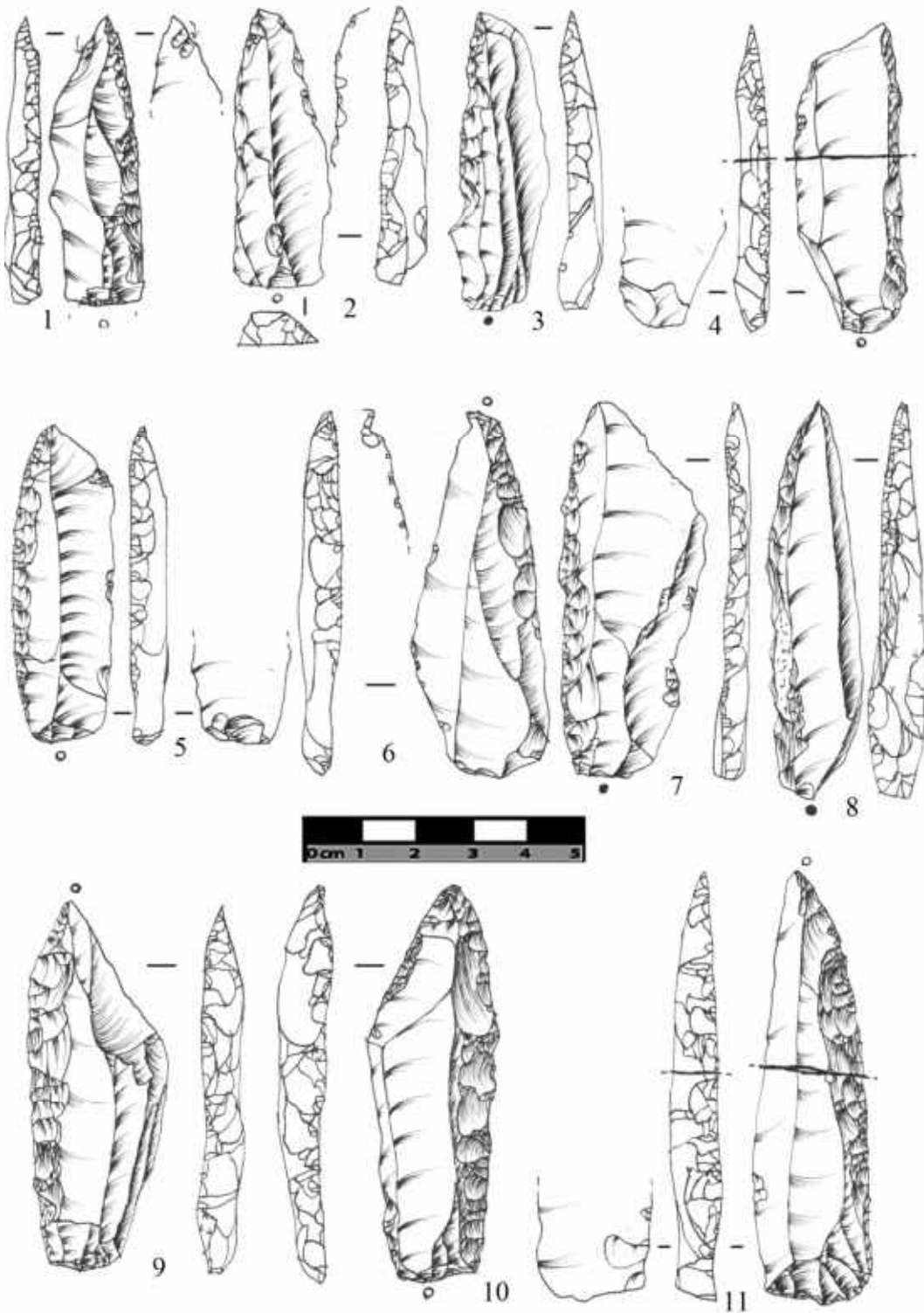

Рис. 26. Пушкарі І, розкоп VII. Вістря з притупленим краєм.

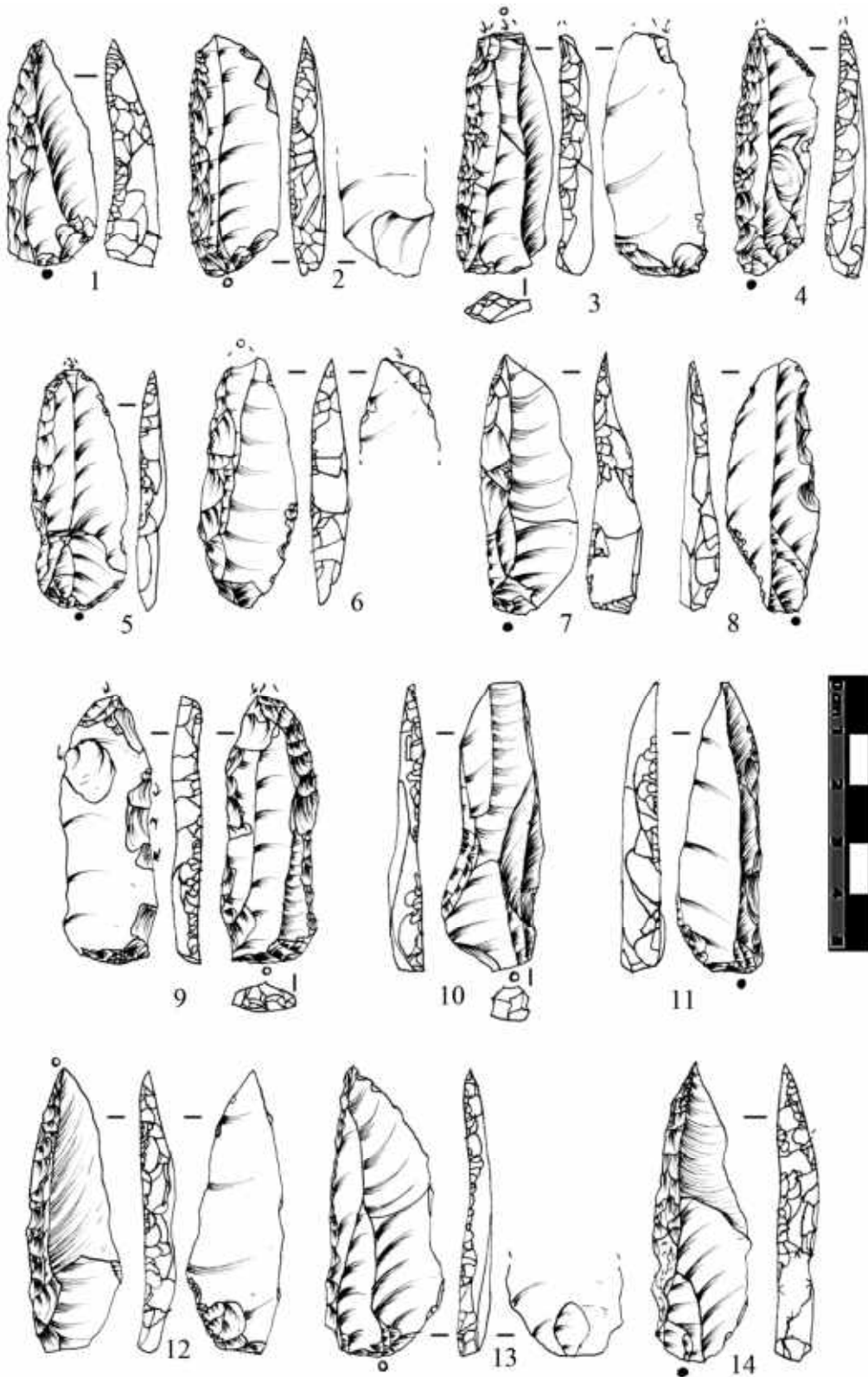

Рис. 27. Пушкарі І, розкоп VII. Вістря з притупленим краєм.

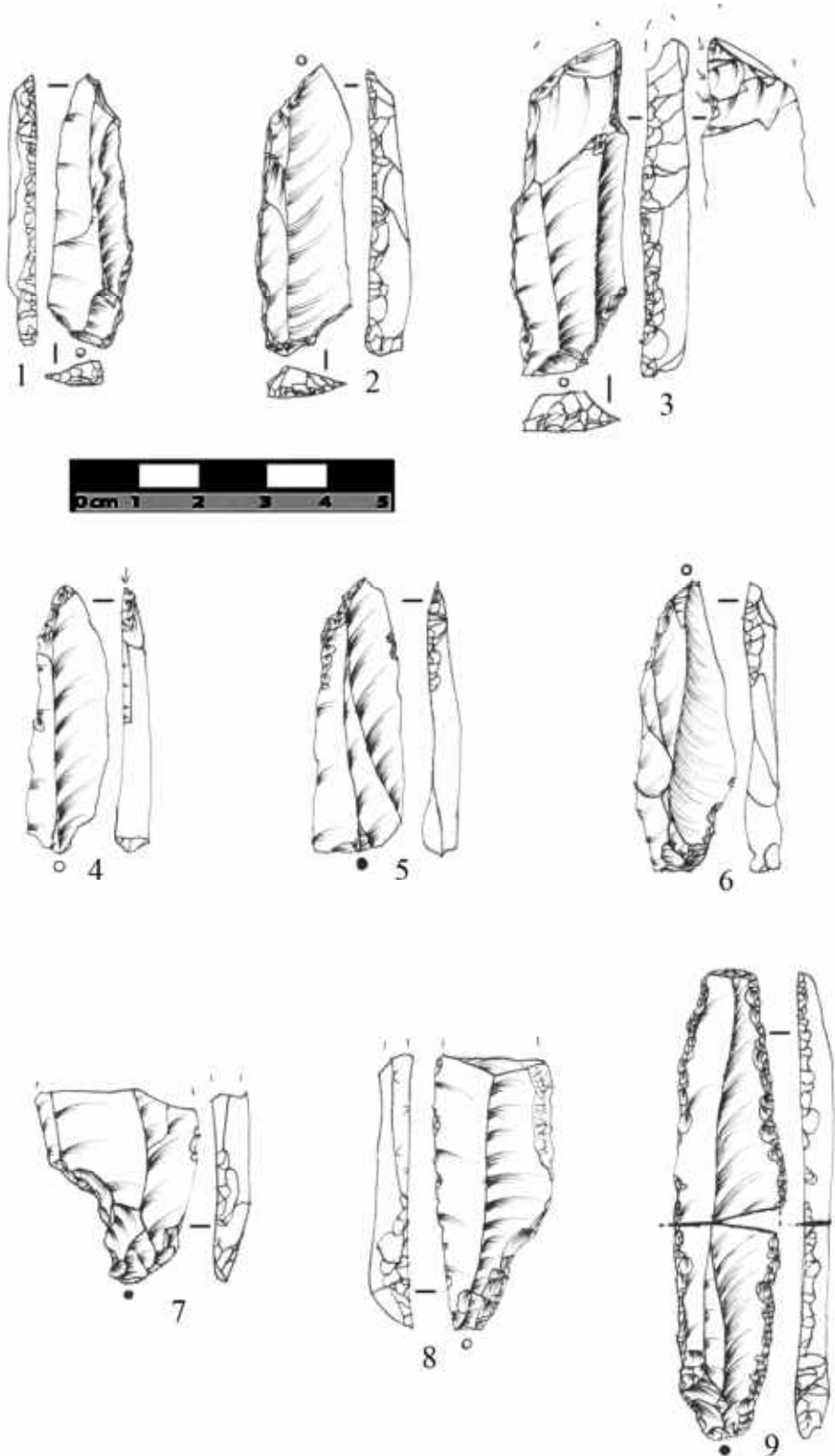

Рис. 28. Пушкарі I, розкоп VII. 1-3 – вістря з притупленим краєм; 4-8 – незавершені вироби; 9 – вістря білатерально ретушоване.

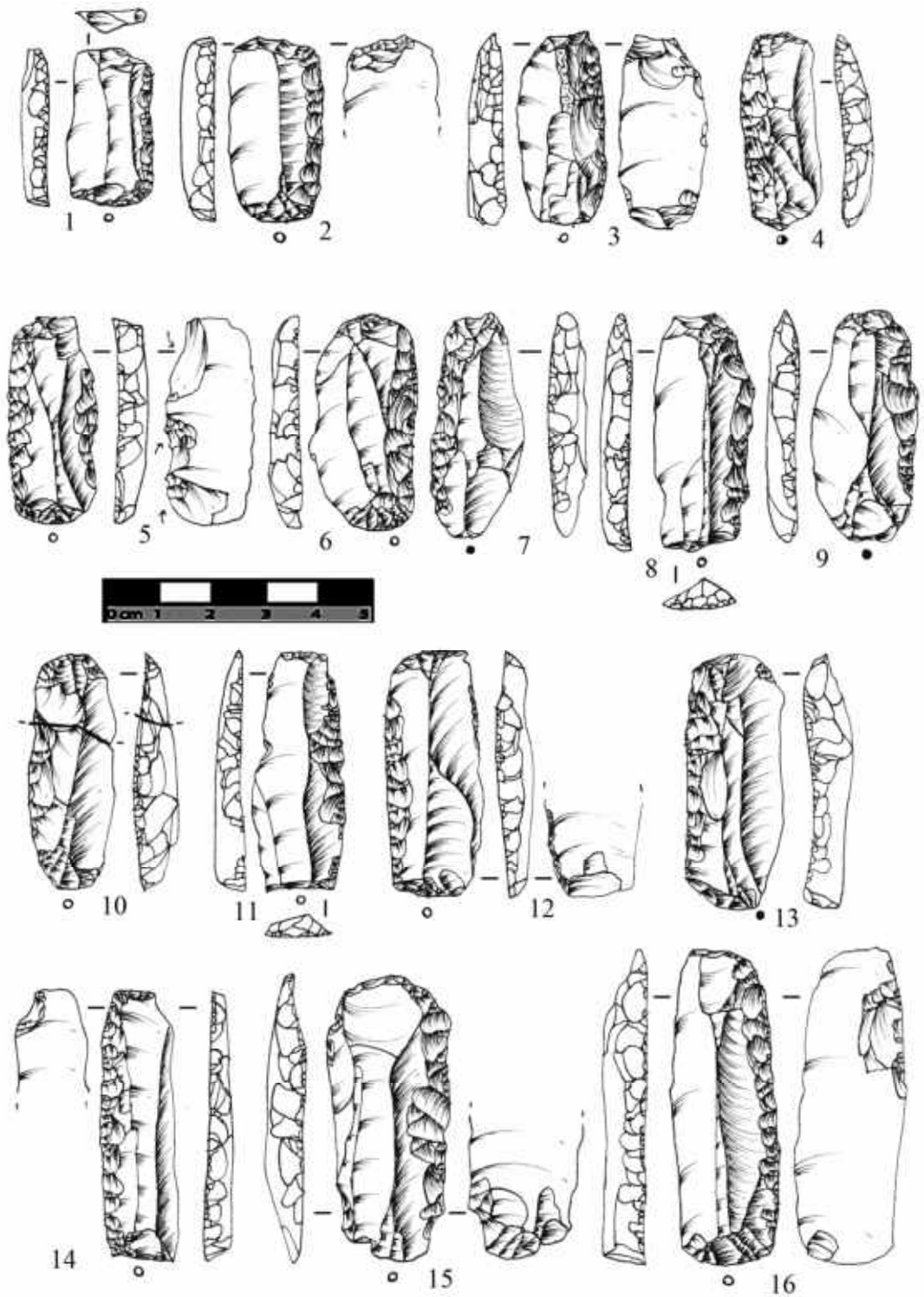

Рис. 29. Пушкарі І, розкоп VII. Прямокутники.

Рис. 30. Пушкарі I, розкоп VII. Прямокутники.